

АРАЛ ТЕНГІЗИ

1848–1849

Малюнки

Тараса Шевченка

Денник

Олексія Бутакова

Мандрівки

Олексія Макшеєва

АРАЛ ТЕНГІЗИ

1848–1849

...бо вже узимі і поле і море

Малюнки

Тараса Шевченка

Денник

Олексія Бутакова

Мандрівки

Олексія Макшеєва

Козак Невада
Наутілуc
Львів 2019

Мандрівки Киргизькими степами і Туркестанським краєм О. Макшеєва*

Уривок

Раїмське укріплення і передові пости

Раїмське укріплення було збудоване у вигляді неправильного багатокутника на мисі нагірного берега Сирдар'ї, що круто здіймається метрів на 36 над розливами річки, які утворюють зі сходу й заходу від мису озера *Раїм* і *Джалангач* (Жаланаш), а з півдня — протоку між ними, завширшки півкілометра й завглибшки понад два метри. Береги озер, протока і значна частина берегової смуги Сиру, від одного до двох кілометрів завширшки, були 1848 року поспіль вкриті густим високим очеретом. Решта берегової смуги вирізнялась із розливів завдяки чудовим за своєю простотою і доцільністю гідравлічним роботам *туземців*, за переказами каракалпаків, що мешкали тут іще на початку минулого століття.

Щоб створити з раїмських розливів добрі зимовища і навіть зручні для іригаційного хліборобства місця, туземці дали річці певне русло, зробивши вздовж неї, на проміжку 20 кілометрів від *Тальбугута* до *Аман-уткуля* (Аманоткель), насип заввишки і завширшки зо два метри. А для припинення напливу води з горішніх розливів насипали від *Тальбугута*, перпендикулярно до річки, греблю до нагірного берега завдовжки 600 метрів, завширшки близько двох метрів й одного метра заввишки. Ці два насипи, зменшивши кількість води в раїмських розливах, утворили біля річки смугу

Урочище Раїм із заходу

Озеро Жаланаш (*Джалангач*), 1848

* Олексій *Макшеєв*, штабскапітан (1848). З дозволу командира Окремого оренбурзького корпусу 1848 р. брав участь у плаванні Бутакова на шкуні *Костянтин*

Раїмське укріплення

46°04'20" N, 61°43'40" E

Zoom Earth

сухої землі, зручну для осель і для хліборобства. А для того, щоб рослинність на ній не загинула, туземці іноді пускали воду в долину, прокопуючи для цього береговий насип.

Оселившись на Раїмі, росіяни додали до місцевих робіт ще одну. Одразу ж після заснування укріплення виникла негайна потреба облаштувати його зручне сполучення з берегом річки, де влаштували пристань для суден. З цією метою гарнізон укріплення негайно взявся до спорудження греблі через протоку, що з'єднувала озера Раїм та *Джалангач*. Роботи проводили в холодну осінню пору і переважно у воді, тому почастишали хвороби і смертність, звичайні на новому місці, коли багато новобудов. Гребля, завдовжки кілометр, була готова тільки під осінь 1848 року, а доти Раїм з пристанню сполучались за допомогою *будар* та інших дрібних човнів через розчищений серед очерету прохід.

Розташування Раїма здалека від річки і надто від моря, а також панівна в час його заснування думка про пасивне значення укріплення та про непрохідність Сирдар'ї як державного кордону, природно, спричинилися до зайняття кількох передових постів, а саме: біля пристані на Сирдар'ї для охорони дрібних суден та шлюпок, на острові Косаралі, що прикривав гирло Сиру, для охорони суден, призначених для плавання морем, нарешті, на ближчих до укріплення переправах через Сир — *Тальбугуті* й *Аман-уткулі*. На кожному з цих постів перебувало до 50 осіб і споруджували казарми та інші будівлі, а також окопи з ровами.

Пребування в Раїмі

У Раїмі, поки закінчували складати *шкуну*, мені довелося прожити більш як місяць. Будівлі в укріпленні, такі самі, як і в Уральському, були ще далеко не всі готові, й тому я розташувався серед площі в *кибитці*, повернутій дверима до напівзруйнованої могили батира Раїма, від якої дістали назву урочище й саме укріплення. Киргизи

Могила батира Раїма і казарма Червень 1848

бударка:

а) *астраханська* – довжина човна 4–8 м, ширина 0,6–0,9 м, глибина 0,3–0,5 м. Має одну щоглу, вирізняється гострою носовою частиною з великим нахилом або навісом вперед

б) *уральська* – довжина човна 9 м, ширина 4 м, заглиблення 15 см.

Видовбують з осики; ходить в море миль зо дві від берега
в) *волзька* (до Самари) – дубовий човен, без кіля. Довжина 8–10 м, ширина 1 м... (Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, С.-Пб., 1890—1907)

Таль-бугут – тепер Нов. Кизилжар, 8 км від Раїма вгору по Сирдар'ї. 46°00' N, 61°45' E

МІІ-ІІІ

вважали могилу священною, і тому Обручов залишив її серед укріплення, але згодом її було зруйновано за розпорядженням підполковника Т., який інспектував 1852 року степові укріплення. Повернувшись до Оренбурга й обідаючи на *кочовищі* корпусного командира генерала Перовського, Т. серед загальної тиші завів розмову: «А ось у Раїмі була киргизька могила, то я наказав її зруйнувати». — «Навіщо?» — сухо спитав Перовський. «Бо вона некорисна», — наївно мовив Т. «А ви бачили корисні могили?» — ще сухіше зауважив Перовський. Т. знякотив і слова більше не мовив про свої винахідливі розпорядження.

У *кибитці* жив зі мною Т. Г. Шевченко. Ранками він малював з мене портрет аквареллю, але схожість йому не давалась, тому роботу не закінчив. Руки і почасти одіж домалював потім казак Чернишов, рідний брат відомого художника. У такому вигляді портрет зберігся у мене. Він дорогий мені як чудова картинка і як пам'ять про Шевченка.

... Після обіду я часто ходив на пристань, де Бутаков зі своїми матросами діяльно складав шкуну *Костянтин*. Після походу від Каспію до Аралу матроси жваво працювали від самого рання до пізнього вечора, незважаючи на нестерпну спеку й міради комарів. Лише купання вдень і запони вночі трохи рятували їх від цієї напасті.

До пристані часто приходив *байгуш* киргиз, який zostався біля Раїма, коли сюди прибули росіяни, за що отримав у спадкову власність клапоть землі на березі Сиру. Бідолаху називали *Джұлбарсом*, бо для розваги росіян, він смішно вдавав з себе тигра. Де він тепер і чи залишились у нього нащадки — не знаю...

Офіцерська кибитка

або *джуламейка** Макшеєва (у поезії Шевченка – курінь).
Постать поета — праворуч.
Червень 1848

* від *жолим уй* – дорожній дім – невелика повстяна юрта без решітки *кереге*

кочовище – літня резиденція генерал-губернатора Перовського у Саракташському р-ні Оренбурзької обл.

Костянтин – син Миколи І, великий князь, контрадмірал, шеф Морського кадетського корпусу

джұлбарс – від *жолбарис* – тигр

Вісті зі знімального загону

На початку липня в укріпленні отримали повідомлення від підпоручника Яковлева про нову зустріч знімального загону з хівинцями. З липня біля переправи *Майлібаш* неподалік від загону з'явилися дві партії озброєних вершників, із яких одна, людей зі 150, налетіла на *Яковлева*, а інша, чоловік зі 100, — на окрему знімальну партію топографа Христофорова, чисельністю 20 казаків. Яковлев, витримавши першу атаку хівинців, сам понісся вперед і, прогнавши їх за Сирдар'ю, поскакав виручати Христофорова, якого неприятель вже тіснив, але, побачивши наближення до нього допомоги, відступив.

Зустріч із хівинцями не мала жодних неприємних наслідків. Значно серйознішим було лихо, яке незабаром спіткало знімальний загін. З 11 липня у ньому спалахнула сибірська виразка і за декілька днів поклала більш як половину всієї кількості коней. Тож казаки змушені були повернутися на лінію пішки і нести на собі все своє майно, навіть сідла...

Спуск шкуни Костянтин

19 липня шкуна *Костянтин* була готова і за присутності чинів укріплення, котрі зібрались на пристані, спущена на воду. День був нестерпно гарячий...

Автопортрет Тараса Шевченка на березі Сирдар'ї

На горі – Раїм з могилою батира (посередині). Праворуч – початок будівництва шкуни «Костянтин». Червень 1848

У складі знімального загону *Яковлева* було 7 топографів і 160 оренбурзьких казаків

Майлібаш – Майлибас
45°49'24" N, 62°37'35" E
80 км на схід від Раїму

С. 7:

Пристань на Сирдар'ї

Раїм. Червень 1848

Будівництво шкуни *Костянтин*

Раїм. Червень 1848

Вісті з Оренбурга про холеру

24 липня надійшли сумні вісті з Оренбурга. У місті лютувала спустошлива холера, яка забрала за десять днів понад чверть усього населення, тобто 3000 людей з 11000 померли. Листи були заповнені довгими списками померлих.

Перечитування списків справляло на всіх гнітюче враження, та скоро його заступили інші почуття і думки. Наступного дня ми переривали будь-який зв'язок не тільки з Оренбургом, але й з Раїмом, і вирушали у не звідане ще ніким море, де, Бог знає, що на нас іще чекало.

Описова експедиція

Засновуючи укріплення на Сирдар'ї, за 60 верст від її гирла, генерал Обручов звернув увагу й на Аральське море... Задля одержання від моря можливих вигод він створив компанію рибного промислу, в якій взяли участь головно П. В. Голубков та інші московські капіталісти.

За розпорядженням Обручова на початку 1847 року в Оренбурзі збудували два двощоглові судна: одне військове *Миколай*, а друге приватне *Михаїл*. Перше було призначено винятково для дослідження моря, а друге — для заснування на ньому

Озеро Жаланаш і Раїм-гора у вересні. Вид із заходу

Висота пагорба 94,9 м над рівнем моря, 38,9 м над рівнем озера (урізі води 56 м).

Фото 2013 р.: www.it-shevchenko.ru/index.php/fotoarkhiv/kazakhstan/aralskaya-ekspeditsiya-17-23-09-2013-g-26-34.html

компанійського рибальства. Обидва судна потім розібрали та навесні перевезли на підводах за тисячу верст на Раїм, де їх склали знову і спустили на воду.

Шкуна Миколай одразу ж вийшла в море під командою колишнього моряка поручника Мертваго, але перше її плавання через пізній час, обмежилось тільки околицями гирла Сиру. Навесні 1848 року шкуна знову вийшла в море й обстежила його північний берег.

Тим часом в Оренбурзі збудували друге військове судно — *Костянтин*, трохи більше за перше, яке так само було доставлене на Раїм. На ньому лейтенант Бутаков мав того ж року розпочати систематичний опис Аральського моря.

Виступ експедиції з Раїма

Шкуна *Костянтин*, маючи довжину від стерна до носа 16 м, сиділа у воді без баласту — носом 109 см і кормою 114 см, а з баластом — носом 107 см і кормою 135 см. Глибина фарватеру Сирдар'ї між мілинами не завжди перевищує навіть 90 см, тому для проведення шкуни до моря знадобилося всі тягарі описової експедиції навантажити на шкуну *Миколай*.

25 липня, коли всі приготування експедиції було завершено, священник відслужив напутній молебень. Ми розмістилися на шкунах і о 8 годині вечора, після теплих прощавань, вирушили, відсалютувавши укріпленню сімома пострілами.

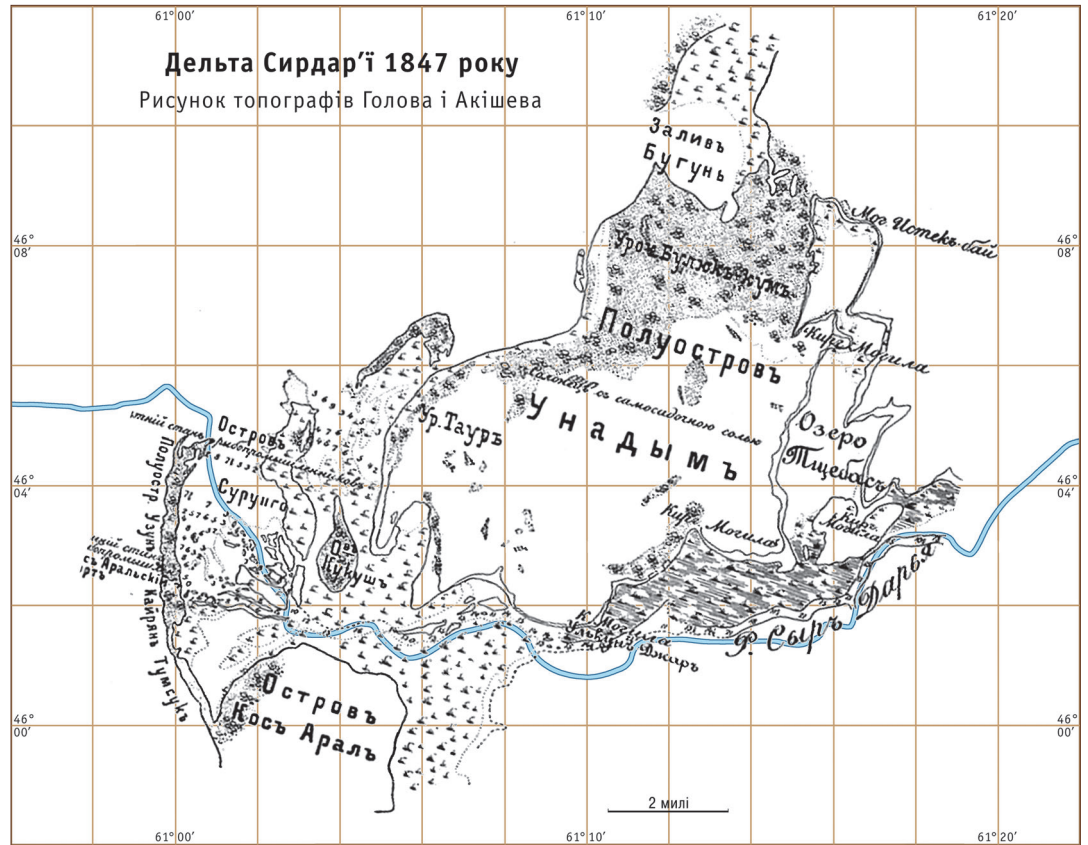
На березі кричали *Ура!*, підкидали шапки, і вигукували попутні вітання, поки не стемніло і шкуни не заховались за вигином ріки. Ніч була чудова, але міриади комарів, невідступно переслідуючи нас до самого ранку, ні на хвилину не давали можливості заспокоїтись.

Вітрильники

Косовий човен (рибальський) ліворуч і шкуна посередині. 1848. Альбом малюнків та ескізів із записами народної творчості. ІЛ, ф. 1, № 109, арк. 9

шкуна – від англ. *schooner* [sku:nər]. Вітрильник з двома (не менше) щоглами, з косими вітрилами. Передня щогла, як правило, коротша від задньої. Назва походить з Нової Англії від шотландського дієслова *scop* – ковзати, скакати по воді (Online Etymology Dictionary: etymonline.com/word/schooner).

1848 року шкуна *Миколай* виступила в море з топографами Акішевим і Головим. Вони зробили планшетну зйомку всього північного берега від гирла Сиру до мису *Кумсуат* на півострові Коржинди, 45°58' N, 59°04' E. (Л. Берг. Аральское море. С.-Пб. 1908, с. 74). Бутаков на шкуні *Костянтин* не ходив до затоки *Паскевича* (Шевченка).

Сирдар'я від Раїма до Косаралу

Сирдар'я тече у глибокому крутобережному річищі, тож на відстані двох метрів від берега вода вкриває людину з головою, а далі глибина місцями сягає одинадцяти метрів. Однак береги ріки нижче Раїма та численні острови, низькі й майже цілком вкриті очеретом, який заливає вода, особливо під час повені. Тому Сирдар'я від Раїма до гирла має лише дві зручні переправи: *Аман-уткуль* 15 км нижче від Раїмської пристані та *Хан-уткуль* 9,6 км нижче від *Аман-уткуля*. Зарості очерету незручні для літнього перебування киргизів на берегах Сиру, зате взимку приваблюють чимало аулів. Безпосередньо захищаючи від холоду та вітрів, очерет служить також паливом і кормом для худоби, а ще матеріалом для плотів чи *салів*, на яких киргизи ловлять рибу, переважно коропів (*Syrpinus carpio*), і переправляються через річку.

У гирлі Сиру, кілометрів на 16, утворюються мілини, між якими фарватер неглибокий, вузький, звивистий і часто змінюється. За пізнішими спостереженнями Бутакова, взимку, коли крига лежить у багатьох місцях на самому дні, течія води прориває собі під нею шлях і промиває таким чином на весну фарватери на 107 та 122 см, але на осінь їх знову заносить до 60 і 76 см. Обміління гирла спричинене, звичайно, осіданням піску й мулу з перенасиченої ними каламутної річкової води при зустрічі її з морською водою. Утворення мілин та островів на Сирдар'ї відбувається так швидко, що прибережним жителям легко за ним спостерігати. Якщо, приміром, *сал* відірветься від берега і, відпливши на середину, зупиниться на мілкому місці, то можна стверджувати, що з часом тут виникне острів. Ставши перепорою для вільної течії, *сал* зупиняє часточки піску й мулу, які несе вода, і вони, осідаючи, поступово утворюють мілину, а потім і низький острівець.

Наше плавання по Сирдар'ї було пов'язане з великими труднощами: то шкуни прибивало до берегів, то несло з головного русла в бічні протоки чи рукави, то вони сідали на мілину. Тому, незважаючи на швидкість течії, ми прибули до Косарала тільки через дві доби.

Ліворуч:

**Острів Косарал
і косаральська коса**
Zoom Earth

Праворуч:

Дельта Сирдар'ї 1847 року
Координати косаральського укріплення: 45°2' N, 61°0' E
Рисунок топографів, надрукований 1908 р. у монографії Л. Берга «Аральское море», повернуто на 17,24°. Глибина у футах.
Зарості очерету, зокрема в урочищі *Кизилджар* (на рисунку – *Улькун-Джар*)

Для порятунку Аральського моря між Косаралом і урочищем Кокуш збудовано гідровузол Аклар

Аман-уткуль – с. Аманоткел,
46°6'31" N, 61°32'31" E

Хан-уткуль – с. Хан,
46°6'51" N, 61°28'35" E

Форт і ватага на Косаралі

Косарал, що означає *острів*, який *прибуває*, прикриває Сирдар'ю від моря і омивається з двох сторін протоками цієї ріки. Південне гирло зовсім обміліло і заросло очеретом та *кугою*. А головне русло північного гирла пролягло між Косаральською косою і найближчими до неї островами. Фарватер проходить тут попід берегом коси. 1847 року на її кінці розташувалася риболовецька ватага, але незабаром через *моряну*, вітер з моря, косу затопило, і це змусило рибалок перенести ватагу на інше місце, кілометрів за п'ять від гирла. Для захисту ватаги і суден біля неї було облаштовано форт із гарнізоном чисельністю 50 чи 60 раїмських солдатів, здебільшого хворих, яким було корисне морське купання.

Обидві шкуни пройшли повз ватагу і форт до виходу в море, де моряки заходилися переносити вантаж з *Миколая* на *Костянтин*. Робота тривала дві доби.

Серед безлічі мілин, що по них довелося дослівно тягнути наші шкуни, я побачив казак, який ловив рибу, сів до його *будари* і попрямував до форту. На березі, за кілька кроків від місця, де ми пристали, ходила собі згряя сірих гусей. Я спитав свого попутника, що це за гуси. А він зовсім невмисне відповів дотепом: «Були вони вільні, та крила підрізали — так і помоскалилися».

Природа Косаралу неприваблива. Крім піску та очерету, нічого нема. Проте я уважив особливий вид очерету, який стелиться по землі метрів на десять і чіпляється за ґрунт відростками у колінах.

Будова форту вразила мене оригінальністю. Гарнізонний інженер, розрахувавши лінію вогню за чисельністю гарнізону, збудував форт у формі трикутника зі сторо-

Очерет біля с. Каратерен на Косаралі. Вересень 2017.

Фото: Thomson Reuters Foundation/
Шаміль Жуматов

Косарал... острів, який *прибуває*:
кос – тимчасове житло сезонних рибалок, мисливців, скотарів тощо; пор. укр. *кош*, *кіш*, *кошовий*;
косарал – острів з кошом (табором) рибалок (ватагою)

куга, *окуга* – *Schoenoplectus*,
Palla – рід рослин з родини осокових, Cyperaceae; *діал.* *porгіз* – *Tyrpha*

Куга і очерет

Фото: Olev Mihkelmaa, olev.ee

нами 43 м кожна. Однак майже всі будівлі розмістились всередині форту. Бруствер зробили з місцевого матеріалу, тобто зі сипучого піску, і обшили очеретом. Казарми і всі господарські будівлі також збудували з очерету і малої кількості сірої цегли, привезеної, здається, з Раїма. Отже, можна зробити висновок про міцність будівель та про зручність побуту в них. Але завдяки морським купанням, *цинготні* тут швидко одужували.

Ватага рибалок була облаштована не краще за форт. Вона налічувала 20 робітників разом з прикажчиками і *кормщиками*. У них, крім шкуни *Михаїл*, було кілька *човнів-кочів*, на яких відважні рибалки вирушали навіть у відкрите море. Ловили переважно осетрів, але траплялися також соми, незвичайні за своїми розмірами. Кав'яр, клей і солону рибу dopravляли в Оренбург на волах...

Склад та умови описової експедиції

30 липня шкуна *Костянтин* вийшла в море для опису. На шкуні було 27 осіб, серед них 4 офіцери. Але в маленькій офіцерській каюті розмістилося семеро: начальник описової експедиції Олексій Іванович Бутаков, я, корпусу штурманів прапорщик Ксенофонт Єгорович Поспелов, корпусу топографів прапорщик Артемій Онікійович Акішев, рядові Шевченко і Вернер та фельдшер Істомін. Останній через відсутність хворих за весь час експедиції завідував господарством на шкуні й записував показання *лота* й *лока**, а під час стоянки на кітві полював на березі. Кюта наша була така тісна, що в ній неможливо було ні стояти, ні сидіти, тому вдень усі перебували здебільшого на палубі, а я лишався там і вночі.

Окрім незручного приміщення, ми терпіли від великої нестачі харчів і навіть інколи води. Певна річ, вирушаючи в експедицію не з європейського порту, а з невеликого фортика, щойно заснованого у далекій пустельній стороні, ми не могли нічим запастись і мусили задовольнятися майже зіпсованими харчами, які було заготовле-

Відпочинок залоги і човен

Начерк 1848, не 1849 р.
Єдиною нашою розвагою у вільний час були... шахи (Макшеєв). Альбом малюнків та ескізів із записами народної творчості. ІЛ, ф. 1, № 109, арк. 26 зв. (деталь)

цинготні – хворі на скорбут (цингу)

кормщик – старший у рибальській артілі, управитель судна (Тлумачний словник Ожегова)

Коч, коча, кача, кочман, качмара, кочмара, кочерма – одно-двоцоглові судна поморів з косими вітрилами, а також річкові вітрильно-весельні судна сибірських промисловців XI – XIX ст.

лот (нідерл. *loot*, свинець) – прилад для вимірювання глибини

* мабуть, йдеться про *лаг* (англ. *log*) – прилад для вимірювання швидкості судна

но в Оренбурзі задовго до початку експедиції, зберігались, мабуть, у вологому місці і потім перевозились у спекотний час на відстань понад тисячу верст. Чорні сухарі позеленіли від плісняви, в солонині завелася хробачня, масло було таке солоне, що з ним неможливо було їсти кашу. Тільки горох, звісно, без жодної приправи, виручав нас, але його давали лише двічі на тиждень — у середу і п'ятницю.

Бутаков іноді вивішував на ванту шмат солонини і, коли *били ринду*, закусував ним, спершу знявши ножом білий шар хробаків і посипавши перцем тих, що вже залізли в м'ясні пори. Але мені здається, він робив це не з гастрономічної примхи чи навіть з голоду, а суто для підбадьорення залоги.

Я не міг наслідувати його приклад і в усі негорохові дні харчувався тільки залишками своєї провізії, тобто чаєм з сухарями чи рисом і коржиками. Убогий наш стіл набував святкового вигляду, якщо комусь щастило застрелити на березі одного-двох птахів чи зловити біля шкуни кілька маленьких рибок, подібних на оселедців. Але це траплялось рідко й лише роздратовувало наш апетит. Одного разу Істомін убив з десяток бекасів і морську ворону чи *баклана* (*pelecanus carbo*), птаха, якого вважають непридатним для їжі, й усі заходились коло нього, знехтувавши бекасів, надто вже дрібних для наших порожніх шлунків.

Вода часом була кепська так само, як і їжа. Дві залізні скрині вміщували до 150 відер, і хоча завжди каламутна річкова вода, загалом чудова, швидко відстоювалась і зберігалась в них довго, ми *наливались* нею лише двічі — у гирлах Сиру та Амудар'ї, а потім брали з *кудуків*. Вода вже наступного дня псувалась і була непридатною для вживання. Одного разу колодязна вода так зіпсувалась, що ми змушені були її вилити, не змінивши на свіжу, і дві чи три доби споживали морську воду. Білизну прали завжди у морській воді. Хоч міняли її часто, іноді й двічі на день, але за весь час експедиції не могли позбутися паразитів.

Шкуни *Костянтин і Михайл*. Топографічні роботи

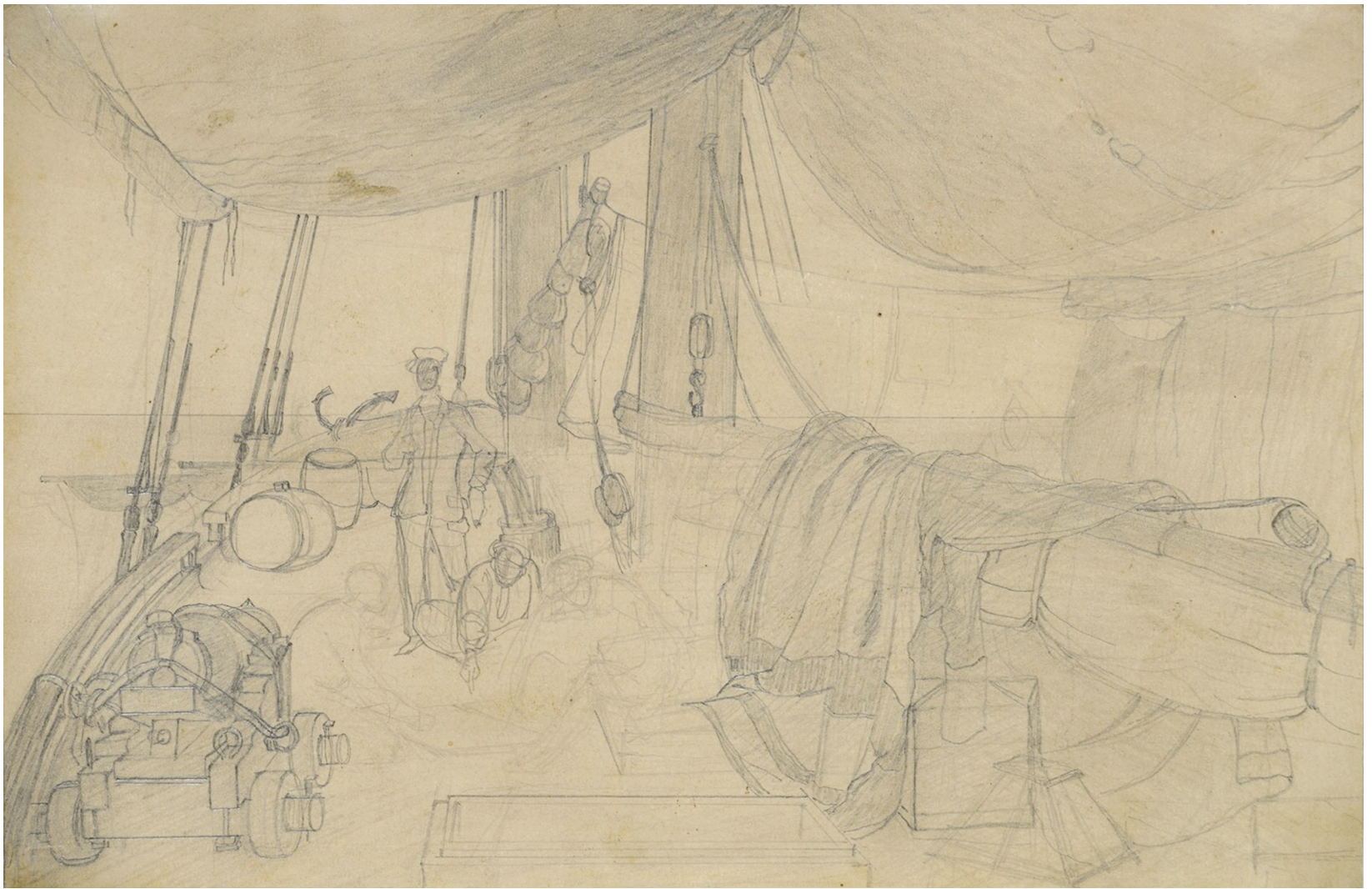
бити ринду – тричі повторити потрійний удар у судновий дзвін (опівдні)

наливатись водою – поповнювати запас води на судні

кудук, копань, копанець – казах.
кудик – колодязь без цямрини

Баклан великий
phalacrocorax carbo
Фото: Peter Gronemann, Швейцарія

У таких невіддних умовах єдиною нашою розвагою у вільний час було читання, якого вистачило тільки на початок кампанії, шахи, купання серед моря біля шкуни, звичайно, при штилі, а головне — висадки на берег, проте вони не завжди були безпечні. З гребних суден ми мали тільки двовеслову шлюпку і будару — довгий човен. Шлюпка, привезена у спеку з Оренбурга, розсохлася і дуже текла. Її пробували за-смолити, та це не допомагало, а на бударі не можна було навіть думати про вихід у море під час шторму. Море мінливе й після штилю раптово могло розбурхатись.

Пам'ятаю дві-три поїздки, коли хвилі перехлюпували вже через борти шлюпки чи будари й коли всі бліді, наче смерть, мовчки гребли або вичерпували шапками воду. Але море нас милувало, ми поверталися щасливо і за першої нагоди знову довірялись мінливій стихії. Так, можна звикнути до небезпек, можна навіть їх полюбити, коли до подолання спонукає така сила, як цікавість побачити новий, ще незвіданий ніким куточок землі. Кожен із нас енергійно й залюбки заходився біля своєї справи, ставлячи на другий план пов'язані з ними випробування та небезпеки.

Результати робіт описової експедиції давно вже стали надбанням географічної науки, але залишилась одна робота, майже нікому не відома, яка тим часом заслуговує на увагу. Кажу про чудовий акварельний альбом краєвидів Аральського моря Т. Г. Шевченка. *Через особливі обставини* альбом не було допущено до представлення разом з іншими описовими працями, і сам художник подарував його Карлові Івановичу Герну, який прихистив його в своїй домівці в Оренбурзі. Кілька років тому я звернувся до родини покійного Карла Івановича з проханням розшукати альбом і дозволити його видати, але, незважаючи на співчутливе ставлення до цього прохання, жоден із Шевченкових краєвидів Аральського моря ще не знайдено досі.

**Бутаков на палубі шкуни
Костянтин. 1848**

через особливі обставини — йдеться про донос прапощика Ісаєва, про наступні два ув'язнення Шевченка (23 квітня — 12 травня, 23 червня — 2 вересня 1850 р.) і слідство на вимогу Миколи І. За неналежний нагляд за Шевченком (порушення заборони писати й малювати) і, особливо, за носіння ним цивільного одягу, Бутакову оголосили сувору догану (грудень 1850 р.), а Шевченка перевели відбувати заслання у віддалене Новопетровське укріплення на півострові Мангишлак

С. 15:

**Похід 1848 р. на мапі Бутакова
Джерело:**

Alexey Butakoff. Survey of the Sea of Aral. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 23 (1853), pp. 93-101

Щоденник плавання на шкуні *Костянтин* О. Бутакова*

25 липня 1848

Відслуживши напутній молебень, о 7 вечора знявся від Раїмської пристані зі шкунами *Костянтин* і *Миколай*, піднявши свій *брейд-вимпел* на першій. Відсалютував фортеці 7-ма пострілами, на що отримав відповідь такою ж кількістю, почав спускаться вниз за течією Сирдар'ї. Провізія (на 3 місяці), а також усі тягарі були навантажені на шкуні *Миколай*,

26 липня

Учора весь вечір і всю ніч йшов успішно, але вранці повіяв *сильний* супротивний *вітер*, який зробив керування суднами доволі важким і часто притискав їх на мілини того чи іншого берега, що значно сповільнило рух уперед. О 10 год. вечора став на ківту перед головними мілинами, пробиваючись перед тим близько двох годин: стягуванням з мілини способом завозів біля південного берега.

27 липня

На світанку послав *на четвірці* прап. Акішева до гирла на рибальську ватагу, за лоцманом і баркасом на випадок, якби знадобилось розвантажувати судна.

Після повернення прап. Акішева і прибуття лоцмана з баркасом о 8 ранку знявся з ківти і надвечір стояв поза мілинами, північніше від знака, поставленого на астрономічному пункті Лемана (*описка*: має бути Лемма).**

Степовий орел, *Aquila nipalensis*
Фото: Т. R. Shankar Raman

* Переклад Козака Невади © за виданням: Дневные записки плавання А. И. Бутакова на шкуні «Константин» для исследования Аральского моря. Ташкент, 1953, с. 13–63

брейд-вимпел – нідерл. breed-wimpel – широкий вимпел; піднімають на *гроті* (найвищій щоглі) командири з'єднань кораблів

сильний вітер – 6 балів за шкалою Бофорта (39–48 км/год)

на четвірці – на бударці

** 1846 р. астроном Лемм визначив більш як 20 пунктів на пн.-сх. берегах Аралу і в пониззі Сирдар'ї. *Піраміда* при впадінні Сирдар'ї в море: 46°03'23" N, 61°09'23" E (Л. Берг. Аральское море, С-Пб., 1908, с. 112). Бутаков не досліджував урочища *Кизилжар* у пониззі Сирдар'ї

28 липня

Увесь день минув у навантаженні шкуни *Костянтин* і наливанні водою. Після закінчення робіт судно сіло носом 109 см, кормою 114 см.

29 липня

Уранці здав шкуну *Миколай* поручнику Богомолу, залишивши на ній трохи провізії і декотрі речі, а сам знявся і перейшов до північного краю острова *Косарал* для визначення його широти і довготи.

На шкуні розпочали кампанію чини, поіменний список яких додається.

Командир шкуни — лейтенант *Бутаков*, корпусу штурманів прапорщик *Посєлов*, ген. штабу штабс-капітан *Макшеев*, корпусу топографів прапорщик *Акішев*, старший фельдшер Олександр *Істомін*;

переведені із 45 флотського екіпажу унтер-офіцери Рахматулла *Абізаров*, Дм. *Садчиков*, Парфен *Клюкін*;

рядові: *марсовий* Іван *Петренко*; 1-ї статті: Калістр. *Парфенов*, Авер'ян *Забродін*, Густав *Терм*, Іон *Полетаєв*, Григорій *Орлянський*, Михайло *Воронов*, Тарас *Фунін*, Іван *Іванов*, Прокопій *Васильєв*, Микита *Даниленко*, Абдул *Оскін*; 2-ї статті: Гаврило *Погорєлов*, Андрій *Сахнов*, Николай *Трифонов*;

рядові лінійних батальйонів Тарас *Шевченко* (живописець), Хома *Вернер* (для геологічних досліджень);

денщики: Іван *Тихов* при лейт. Бутакові, Марковей *Сидоров* при шт.-кап. Макшееві. Усього 27 порцій.

Зробивши спостереження для визначення широти і довготи північного кінця *Косаралу*, я хотів знятися з ківти, але *тихий* супротивний *вітер* затримав мене до наступного ранку.

Маяк на Косаралі

1848 – 1849

марсовий – матрос 1-ї статті, навчений вітрильній і такелажній справі. На вітрильниках *марсові* працювали на *марсі* – майданчику вгорі щогли

денщик – в армії і флоті Російської імперії солдат, що перебував при офіцері як казенний прислуга

тихий вітер – 1 бал за шкалою Бофорта (2–5 км/год)

30 липня

Уранці знявся і почав лавірувати до острова *Куг-Арал*. *Тихі* змінні *вітри* з постійними великими брижами від *W* робили лавірування вельми важким і змушували мене двічі ставати на *верп*.

31 липня

Перед світанком повіяв *свіжий вітер*, і щойно я підняв залогу, щоб знятися з ківви, як обірвався 36-мм *перлінь* від 2-пудового *верпу*, на якому стояла шкуна. *Свіжий вітер* і брижі, що не стихали всю ніч, не дозволили спустити шлюпку, і я змушений був залишити *верп*. Весь цей день я з труднощами лавірував до *Куг-Аралу*, врешті наблизився до нього після заходу сонця, а вночі кинув ківву проти його східної сторони, де простояв до наступного ранку.

1 серпня

Вранці знявся і почав лавірувати до *SW*, щоб стати на ківву у зручнішому місці — це тривало до 2 год. після полудня. У цей день я зійшов на берег для спостережень, але доводилось йти надто далеко і підніматися на круті узвишся, тому час спостережень минув, і я відклав їх до наступного дня.

2 серпня

Зійшовши на берег з пр. Поспеловим, ми зробили спостереження для знаходження довготи і *схилення* компаса, взяли висоти, близькі до меридіана і меридіональну. За той час на судно перевезли близько 100 пудів кам'яного баласту, і шкуна сіла кормою 135 см, а носом 107 см. Повернувшись на шкуну, я негайно знявся з ківви і пішов до мису *Тюбе-Кара*, куди прибув о 9 год. вечора.

Кокарал з відстані 6-10 км

Фото: viktor wegner, травень 2003

Куг-Арал – Кокарал (Блакитний острів)

тихий вітер – 1 бал (2–5 км/год)

свіжий вітер – 5 балів (29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

перлінь – линва з конопляного прядива діаметром 36 – 48 мм

верп – нід. wegeren, кидати – допоміжна ківва, менша від головної, зокрема для зняття судна з мілини способом підтягання

схилення – кут між напрямком на північ за компасом і напрямком на пн. полюс уздовж меридіана (географічна або справжня північ)

С. 19:

**Степовий орел на о. Кугарал
Острів Кугарал**

2 серпня 1848

Куг-Арал

Острів *Куг-Арал* складається з глинистого сланцю (*schiste argileux*). Його південно-східний та південний береги обривисті і обвалюються, мабуть, під впливом атмосферних змін. Це, однак, менш помітно, ніж на північному і північно-східному берегах, на які більше впливають панівні вітри, через що там видно багато провалів та ущелин.

На столоподібній вершині острова ґрунт переважно глинистий солонцюватий, на ньому розкидані кущі саксаулу і тамариксу, клаптики *нюкніку* і дикого полину, а подекуди росте степова ковила. Найвищі ділянки острова сягають висоти 85 м над рівнем води. Ґрунт складається з крихкої глини, перемішаної зі сіллю — все це всіяне шматками слюди (лищаку), дрібними шматочками кварцу й *аспиду*. Також трапляється досить багато скам'янілих мушель, які не належать до нинішніх порід Аральського моря. Острів має незначний ухил від сходу до заходу і відокремлений від материка вузькою мілкою протокою, яку можна перейти вброд. На острові було видно сліди недавнього перебування киргизів.

Береги навколо скрізь глибокі. У копанках на долині є прісна вода, там трапляються ділянки, порослі очеретом. В ущелинах і рівчаках — великі кущі тамариксу. Частина північного берега зверху складена з наносного піску, зарослого очеретом.

3 серпня

Простояв весь день на ківі для астрономічних спостережень. Мис *Тюбе-Кара* на південному кінці високого півострова здіймається на 104 м над поверхнею води і такої ж формації, що й острів *Куг-Арал*. Пласти тутешнього глинистого сланцю

Тюбе Кара

3 серпня 1848

нюкнік — ?

аспид — глинистий сланець чорного кольору

Тюбе-Кара — чорне дно — мис Каратобе на півострові Каратуп

твердіші, трапляються значно більші уламки слюди і скам'янілостей більше (також є пласти глинистого пісковика). На *Куг-Аралі*, *Тюбе-Кара* і *Барса-Кільмесі* *cordon littoral* утворений обкатаними камінцями м'якого глинистого складу. На SSW стороні *Тюбе-Кара* його висота досягає місцями 2 і 3 м над водою, він подібний до валу, відкладеного з внутрішнього боку. На перешийку *Ізень-Аралу* і на кінці *Узун-Каїру* *cordon littoral* утворений білими вапняковими *galets*.

Півострів не виглядає рівною височиною, як острів *Куг-Арал*; його пертинають глибокі рівчаки. Щоб видертись на нього, треба здолати численні, майже неприступні проміжні висоти.

4 серпня

Знявся раненько і пішов до півострова *Куланди*, де нинішньої весни знайшли кам'яне вугілля. Між мисами *Ізень-Арал* та *Узун-Каїр* уздовж берега справді розкидані шматки кам'яного вугілля, що їх хвилі прибивають до піщаного узбережжя, але вельми небагато.

5 серпня

Гадаю, що шматки ці відламуються від пласту, який виходить під водою неподалік берега і є продовженням пластів вугілля, знайденого на тім боці *Устюрту*, — оскільки пласти вугілля за геологічними описами розташовані звичайно *en fond de bateau*, тобто, стікаючи досередини і піднімаючись на краях, то я наказав копати ями біля берега, маючи надію докопатись до справжніх пластів вугілля. Роботи ці були марні, хоча й доволі важкі, бо на глибині 2 метри ґрунт складається з дуже твердої та в'язкої світло-сірої глини, яку треба було рубати сокирою. Окрім того, ями наповнювались гіркою водою, яку вичерпували відрами.

На півострові Куланди

4 – 5 серпня 1848

cordon littoral – фр. коса – вузька наливна смуга суходолу

galets – фр. рінь, галька – обкатані водою уламки гірських порід

en fond de bateau – фр. у синкліналі; синкліналь – увігнута складка земної кори

ізен – казах. віниччя, бассія (*Bassia*) або заст. кохія (*Kochia*) у Казахстані поширені 2 види: *Bassia scoparia* – віниччя справжнє, *Bassia prostrata* – віниччя сланке

Півострів Куланди

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ 4 серпня, від 8 години ранку до 8 вечора, шкуна йшла до півострова *Куланди*, що дістав назву від слова *кулан*, чи дикий кінь, і стала на кітву за його південно-східним мисом. Берег перед нами був низинний, але він здіймався праворуч від шкуни мисом, а ліворуч — вапняковими пагорбами, помітними здалека з моря.

Уранці, коли ми вирушили до берега, через відмілину шлюпка не змогла підійти до нього ближче, ніж на півкілометра, і ми змушені були пройти цю відстань пішки по воді. Вийшовши на піщаний берег, всипаний, проте, камінням, ми побачили сарану, яка хмарами налетіла на очерет і за короткий час обгризла його так, що лишилися самі стебла. За очеретами й чагарником височів метрів на шість над морем нагірний берег з кам'янистим солонцюватим ґрунтом і вельми бідною рослинністю. Повернувши праворуч, ми пішли до мису. Понад берегом були розкидані шматки кам'яного вугілля, мабуть, вимиті морем. Найбільший з них, завдовжки й завширшки більше 30 см та завтовшки до 13 см, лежав під водою край берега. Ця знахідка дуже втішила Бутакова, який мріяв про пароплавство на Аральському морі, і він заходився шукати верстви вугілля.

Ідучи далі, я знайшов дуже цікавий пагорб досить значної висоти, що весь утворився з осадів скам'янілих мушель, серед яких траплялися шматки скам'янілого дерева. Усі зібрані мною скам'янілості та штуфи з берегів Аральського моря я передав згодом Нешелю, який, розібравши їх, відіслав, якщо не помиляюсь, до музею Гірничого інституту. За півкілометра від пагорба височів другий, від якого починався низин-

Скеля

Мис Ізендіарал на півострові Куланди.

4 – 5 серпня 1848

ний перешийок, завдовжки півкілометра й завширшки не більш як 4 м, що з'єднував півострів *Куланди* з мисом *Ізенарал* і, мабуть, щораз більше затоплювався водою. Таким чином, *Ізенарал* має вигляд острова завдовжки 360 м, завширшки близько 170 м і заввишки від 13 до 15 м над водою.

На південній стороні мису, яка найбільше зазнає дії хвиль, виступає вапнякова скеля, що поступово підмивається і руйнується. У ній утворилося десятків півтора невеликих ущелин, оточених стрімкими, іноді навислими контрфорсами. Східний край мису становить собою перпендикулярну стіну, під якою лежить кілька великих і багато дрібних уламків скелі. Північна частина не така стрімчасть, тут можна навіть вилізти нагору. Увесь мис більш ніж на кілометр оточений великою кількістю підводного каміння різного розміру.

Увечері ми всі зібрались коло відмілини і, обмінюючись один з одним денними спостереженнями, дісталися до шкуни. ■

Щоденник О. Бутакова *Продовження*

6 серпня

Викопавши дві ями на глибину 3 м і нічого не знайшовши, я знявся 6-го числа, пішов до острова *Барса-Кільмеса* і вночі став неподалік на кітву.

7 серпня

Уранці перейшов до зручного для котвичення місця, зробив спостереження і послав розчистити криниці, щоб заправитись водою.

8 серпня

Налився водою з криниць, залишив прап. Акішева з 1 унтер-офіцером і 6 матросами для знімання острова. Дав їм тент для намету, потрібну кількість зброї, набоїв і провізії на тиждень.*

9 серпня

О 5 год. ранку знявся з кітви і пішов до півострова *Куланди* для нових спроб відшукати вугілля. *Вітер* був *свіжий* попутний, і о 10.30 я вже стояв у бухточці на N від мису півострова, щоб бути закритим від хвиль мисом *Ізень-Арал*.

Пошуки вугілля

Одразу після обіду залоги я послав на берег озброєну партію з рядовим Вернером (колишнім студентом Варшавського технологічного інституту, якого я взяв саме для цих пошуків), щоб копати ями в іншому місці. Пройшовши близько 5 кілометрів на південь уздовж берега пагорбами, що на відстані півкілометра від моря здіймались метрів на 10 над поверхнею води, рядовий Вернер прийшов на ділянку з глинисто-солонцюватим ґрунтом, неначе вкритою сажею, і почав копати. На глибині близько півтора метра від поверхні він знайшов пласт вугілля завтовшки 30 см і чудової якості. Згодом, після закінчення певних астрономічних обчислень, прийшов туди і я. Ось розташування шарів ґрунту на тому місці: спочатку шар солонцюватої глини близько 90 см завтовшки, потім шар глини просоченої нафтою (*argile bitumineuse*) завтовшки 15 см, і під ним шар вугілля 30 см з великою домішкою земляних і глинистих частинок. Далі знову шар глини 15 см і, нарешті, шар вельми доброго вугілля біля 30 см завтовшки. Під ним шар глини 30 см, а потім тонкий пласт кращого вугілля завтовшки в середньому 5 см. Товщина нижнього пласту вугілля була нерівномір-

* Майже третина залоги, а також *бударка* (за погадами Макшеєва, див. с. 28) залишились на о. Барсакельмес

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

argile bitumineuse – фр. бітумінозна глина

ною: подекуди вона не перевищувала 2,5 см, десь цей шар зовсім зникав. Від тонкого пласту вугілля до головного де-не-де йшли жилки вугілля, подібні до відростків, трохи відхилених від вертикалі. В середині всіх пластів вугілля, крім кращого, були розкидані кулясті грудочки обвугленого заліза (*rognos de fer carbonat*) діаметром 4 – 8 см. Під таким шаром вугілля глина спочатку темного кольору, потім світло-сіра жорстка. Удари в неї залізом дзвінко відлунювали, і я впевнений, що під нею має бути головний пласт вугілля. Це вугілля ми палили. Воно запалюється швидко, дає великий жар і залишає мало сміття. Гірше вугілля і просочена нафтою глина також горять, але звісно, не так. Ділянка, на якій ми робили дослідження, займає близько 900 кв. м. Під нею йде пласт вугілля. У цьому легко було переконатись по улоговині, що перетинає це місце, завглибшки близько 1,5 – 2 м, де навесні стікає снігова вода. В цій улоговині ми пробували копати і скрізь знаходили пласти, розташовані у такому ж порядку, що й у ямі. В одних місцях пласти чистого вугілля були 15 см завтовшки, в інших — 23 см і більше. Приблизно оцінюючи, тут можна добути вугілля не менше як 5 або 6 тисяч пудів.

Мис *Ізень-Арал* вивиснується на 150 м і складається з білого вапняку, вкритого землею, на якій росте трава. Підшову його неперервно підмивають хвилі, тож над водою далеко виступають кам'яні навіси. Декотрі з них завалилися від власної ваги, інші, мабуть, також скоро заваляться. Цей мис, від якого на *НО* тягнеться кам'яне пасмо, з'єднується з півостровом вузьким перешийком, вкритим оголеними водою уламками такого ж білого каміння. Далі на *SW* гора такої самої формації. Від неї мабуть виступали раніше такі ж навіси, як на *Ізень-Аралі*, але вони обвалилися в море, а на зламі під грубим шаром вапняку конгломерат грубого піску зі скам'янілими мушлями й уламками скам'янілого дерева. За цією горою вивиснується глинисто-солонцюваті ґрунти, де було знайдено вугілля [...*].

Могила мулли Доса Мал.

Півострів Куланди, урочище
Джан такти Булак.
1848

rognos de fer carbonate – фр.
конкреції (кулясті утворення)
сидериту (залізного шпату)

...* кутик аркуша 9 рукопису
обірвано, тому наступні 5 рядків
на берегах прочитати неможливо – Є. Бетгер (Дневные записки
плавання А. И. Бутакова... Таш-
кент, 1953, с. 17)

10 серпня

Вітер повіяв від SW, потім від W і посилювався настільки, що я не зважився послати на берег шлюпку, але шкуна відстояла спокійно під захистом берега. Після заходу сонця вітер трохи стихився, потім перейшов до NW, перетворився на *шторм* і здійняв великі хвилі, часті й короткі, тому що їх із моря, з великої глибини втискало в бухту, де я стояв і з якої не було жодної змоги вибратись на простір. Я віддав другу кітву і випустив 150 м одного і 96 м другого канату на глибині 7,5 м.

Цілу ніч ні вітер, ні хвилі не вгамовувались, і я щохвилини чекав, що мене зірве з котвиць і пожбурить на пустельний кам'янистий берег. Ніч була виснажливою і становище настільки критичне, що я почав пригадувати описи кораблетроц і міркував, з чого і як збудувати пліт, щоб у разі лиха дійти до Сирдар'ї і забрати тих, кого полишив на Барсакельмесі, котрих спіткала би голодна смерть. Я зумисне *зійшов на низ*, щоб не виявити перед залогою неспокою і не позбавити її бадьорості. Але про сон нічого було й гадати. Мені бачилась доля залишених на Барсакельмесі: якби мене спіткала троща — їм випала б голодна смерть! Зрештою, припустивши, що ми всі врятувалися б на березі — в якому ми були б становищі? Я гадав, як збудувати пліт, щоб дійти до Сирдар'ї, тому що пішки без коней і верблюдів нам би не дістатись до своїх...

11 серпня

Уранці вітер трохи послабшав, але хвилі довго не влягались. Нарешті при заході сонця о 7 год. вечора вітер стих і хвилі зменшились. Я з побоюванням, щоб вітер не повіяв від NO і знову не подужчав, чим би затримав мене тут надовго, оскільки провізії у знімальної партії на Барсакельмесі залишалось ненадовго, поспішив знятись з кітви, вилавівував з губи і пішов до Барсакельмеса, куди прибув пів на одинадцятую годину ночі. Тяжко висловити, з яким радісним почуттям вибрався на простір,

Шторм на західному Аралі

Фото: МАСТАК МС. 2007

шторм – вітер 9–10 балів (75–102 км/год). Середня вис. хвиль у відкритому морі – 7–9 м. Шкала розроблена 1905 р. ірландцем Френсісом Бофортом. До 1926 року швидкість вітру не вказували. Вітер у балах за шкалою:

7 – near gale – міцний,
8 – gale – дуже міцний,
9 – severe or strong gale – шторм
10 – storm (whole gale) – сильний шторм.

11 – violent storm – жорстокий шторм

У російському морському тлумачному словнику: STORM. *Tempête ou fort coup de vent*. *Шторм, буря* (Словарь морских слов и речений, с английского на французский и русский составил Александр Бутаков. С-Пб., 1937, с. 437)

С. 26:

**Шатро на о. Барсакельмес
Острів Барсакельмеес**

8 серпня 1848

пройшовши з *навітру* дуже близько від кам'яного пасма, що захищав бухту зі сходу. Наблизившись до Барсакельмеса, я спалив фальшфейєр, щоб дати знати про себе Акішеву і Макшеєву — ті розвели багаття і все *якши*. *J'ai dormi comme une marmotte bienheureuse*.

Острів Барсакельмес

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ 6 серпня о другій годині пополудні шкуна попрямувала до острова *Барсакельмес*, що лежить кілометрів за 30 від *Ізенаралу*, а другого дня о 6 годині ранку стала на кітву біля його західного берега.

8 числа я, Акішев і вісім матросів, взявши зі собою провіанту на тиждень, висадились для обстеження острова та проведення напівінструментальної зйомки в масштабі двох верст у дюймі і влаштували своє тимчасове житло з парусини. Тим часом шкуна, набравши води з *кудуків*, удосвіта наступного дня знялася з кітви і, скориставшись з попутного вітру, рушила знову до півострова *Куланди* для подальших пошуків кам'яного вугілля.

Невдовзі після цього здійнявся *сильний* поривчастий *вітер*, море страшенно розбурхалось — мабуть, надовго. Три доби тривала буря, поступово, однак, слабшаючи. Щойно 11 серпня вітер почав зовсім вщухати і море стало заспокоюватись. Пізно ввечері того ж дня, коли вже смеркло, Акішев і більшість матросів повернулися зі зйомки, пройшовши протягом дня, мабуть, не менше п'ятдесяти кілометрів, оскільки острів простягається із заходу на схід більше ніж на 20 кілометрів. Усі вони були вкрай стомлені й похмурі. За чаєм шановний мій товариш наполегливо просив мене пити вприкуску, щоб поберегти цукор, бо шкуна може не повернутися. Але що тоді значили б кілька зайвих грудочок

Барсакельмес

Zoom Earth

з *навітру* – бейдевінд, проти вітру – курс, при якому кут між напрямом вітру і напрямом руху судна менший 90°

якши – татарське – добре

j'ai dormi comme une marmotte bienheureuse – фр. я спав блаженним сном (*marmotte* – бабак)

цукру?.. Із гурту матросів, котрі мовчки їли викинутого морем мертвого осетра і потім звареного, тільки раз хтось, було, почав: «Шкуна, напевне, загинула в бурю, і нам доведеться, браття, померти голодною смертю», але відповіді не було.

Я пішов зі ставки на берег моря і замислився над питанням: чи варто розраховувати з певністю на повернення шкуни і ні до чого не братися, чи зваживши на можливе нещастя, зараз же, поки не пізно, вжити якихось заходів для порятунку залогі? Шкуна може зовсім не повернутись, якщо вона загинула, або повернутись значно пізніше за термін, якщо вона дістала значне пошкодження, а тим часом за три дні в нас не стане провіанту, й почнеться голод з усіма його страшними наслідками, і тоді помічений мною похмурий настрій команди так зросте, що з ним уже годі буде впоратись. Отже, якщо вживати заходів, то саме тепер, бо потім буде пізно; потрібно зі самого ранку, скориставшись із настання штилю, відправити залишену нам *будару* на Косарал, щоб подати про себе звістку. Та чи можливо вирушати на *бударі* у відкрите море, коли по дорозі ніде сховатися в разі негоди? І чи є певність, що ця тріска пропливе щасливо 100 – 150 кілометрів? Однак іншого, кращого засобу я не міг вигадати, а поклатись на свавілля випадку в нашому важкому становищі не вважав за можливе. Після довгих вагань я нарешті зважився: вранці, якщо шкуна не повернеться і встановиться штиль, зібрати залогу, викласти їй свої міркування і запропонувати двом охочим вирушити на Косарал, сповістити там про наше становище та просити негайно прислати шкуну *Миколай* чи навіть *косові човни* з провіантом. Якщо ж охочих не виявиться, то я зважився вирушити сам-один з моїм *денщиком*, вважаючи, що однаково як гинути, і навіть краще загинути відразу в глибині моря, ніж умирати на пустельному острові повільною голодною смертю.

Ухваливши рішення, я заспокоївся і мав намір уже йти спати, аж раптом побачив далеко над морем фальшфейер. Я відразу ж повернувся на стоянку та звелів зібрати якнайбільше хмизу і запалити багаття, щоб показати місце нашої стоянки.

Другого дня вранці, коли ми побачилися з Бутаковим, він зустрів мене словами: «Я витримав біля *Куланди* надзвичайно сильний шторм і дуже боявся, але більше за вас, ніж за себе. Якби шкуну розбило, я би збудував із уламків човен і дістався б до Сирдар'ї, а ви б усі вмерли з голоду». Бутаков сказав мені також, що він знайшов на *Куланди*, на глибині 2 м, пласт кам'яного вугілля завтовшки 30 см, саме на нагірному березі, кілометрів за три на захід від пагорба скам'янілостей і за кілометр від моря. Незабаром після зустрічі з Бутаковим ми побачили з острова шкуну *Михаїл*, що наближалась до нас, а ввечері, закінчивши знімання, повернулись на *Костянтин*.

Шкуна *Михаїл* поверталась від мису *Узун-Каїр* на півострові *Куланди* в гирло Сирдар'ї, завершила до *Барсакельмеса* і 13 серпня висадила до нас прикажчика Захряпіна, який хотів скористатися з нагоди, щоб краще вивчити з нами море, та косаральського старого киргиза *Альмобета*, котрий супроводив його, бо добре знав місцевість навколо Аральського моря. Згодом, однак, виявилось, що Альмобет не міг упізнати з моря ті урочища, які, мабуть, дуже добре знав зі суші, і тому як проводир був для нас не таким корисним, як ми сподівались... ■

Щоденник О. Бутакова

Продовження

12 серпня

У знімальній партії, успіхам якої перешкодив шторм 10 серпня, я виявив, що все добре. Роботи було ще на день, тому я залишив на березі Акішева і трьох осіб з інструментами, а сам, домовившись, що візьму його на східному кінці острова, де йому треба було закінчити роботу, забрав Макшеєва та решту людей і став доповнювати свій запас води. Поки шлюпка возила кадовби з водою, я побачив, як прийшла з *W* сто-

косовий човен – вітрильно-весловий човен з форштевнем, відхиленим від вертикалі на 30° і з носовою частиною, піднятою над палубою на 1,5 м і більше; довжина 8 – 10 м, ширина 1,8 – 2,8 м, осадка 0,8—1,0 м. (0. Данкіп: sites.google.com/site/parusnoveselnyjflot/home/vidy-sudov/kosovaa-lodka)

косний човен – на Волзі і Каспійському морі, легкий човен для переїздів, не для промислів, розшитий (облаштований кочетами) на 6-12 весел, з двома знімними щоглами косими гротом і фоком (вітрилами) та брамтопами; довжина 6,4 м, ширина до 2 м. Може він *кусовий* чи *косовий*. (В. Даль)

Михаїл – шкуна рибальської компанії (під орудою прикажчика Захряпіна)

рони рибальська шкуна *Михайл*, що ходила недалеко на пошуки місць, вигідних для промислу. З нею разом пішов і я до східного кінця острова, куди прибув із настанням ночі. Тоді я пустив ракету і спалив 2 фальшфеєри, щоб показати своє місце Акішеву, який відповів мені, розпалюючи на березі вогнище. Він закінчив свою роботу успішно. Того вечора я домовився з прикажчиком риболовної компанії Захряпіним, що візьму його зі собою разом з киргизом-проводирем, який ходив на *Михайлі*.

Барсакельмес

Острів *Барсакельмес* має вигляд довгого трикутника, основа якого у західній частині завдовжки 11 кілометрів. Найбільша його протяжність (за R від SWW на NOO) — 22 кілометри. Стрімкі береги навколо глибокі, але йдуть майже впрост, із вельми малими вигинами так, що ніде не утворюють зручної закритої від усіх вітрів стоянки на кітві. Найвища ділянка — західна: її висота 73 м від поверхні води.

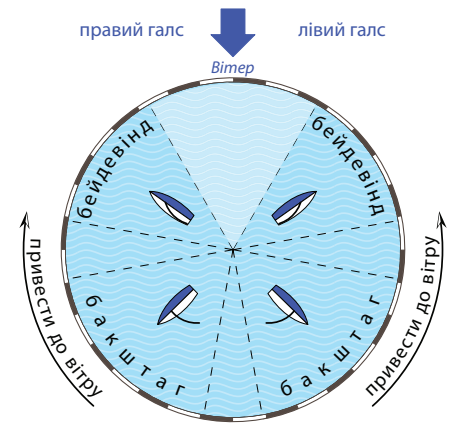
Острів складається із чистої солонцюватої глини і пластів глинистого сланцю. На вершині росте саксаул, і ґрунт її подібний до солонцюватих місць Каракумів, так само як ґрунт вершин *Кугаралу* і *Тюбекара*. Однак де-не-де трапляються тимофіївка та інші степові трави. На закрайках берега іноді трапляються низинні ділянки, що густо заросли тамариксом, а також подекуди очеретом й травою. На північно-західній і північній сторонах ці ділянки виявлено у двох місцях, а на західній та біля середини острова на північній стороні є колодязі, обкладені всередині саксаульником. Воду з них можна пити та вживати для приготування їжі, але горох у ній не розварюється, а простоявши кілька днів, вона гіркне — навіть у залізних цистернах — тоді її смак неприємний, хоча, мабуть, вона не псується.

Колодязі викопано на піщаних низинних місцях. Глибина їх близько 1,4 або 1,8 м, і вода тримається та стікає у шарі м'якого глинистого сланцю (*schiste argileux*). Мабуть глина дає воді і смак, і властивості. Мило розчиняється в ній погано — майже як у морській воді, подібно до якої вона має гіркоту без солонуватості.

За словами проводиря шкуни *Михайл*, на *Барсакельмесі* жили шість років поспіль киргизи, і оскільки їм не завадили *баранти* хівинців, то гурти їхні, що знаходили багатий корм, розмножились, і вони розбагатіли. Але минулої зими до них дійшла вістка, ніби росіяни, збудувавши фортецю на Сирдар'ї, мають намір загарбати *Барсакельмес* і пограбувати тамтешні кочовища, а тому вони поспішили перекочувати на тверду землю у січні цього року, на західний берег моря. Там, однак, недовго їм довелося втішатися спокоєм: *карабаши* (мішанина туркменських і киргизьких розбійників) південно-західного берега напали на них і відібрали більшу частину худоби. Не ручуся за достовірність цієї розповіді, але переказую тільки те, що чув.

Донесення лейтенанта Бутакова воєнному губернатору Обручову* Уривок

■ Шкуна *Костянтин* виявилась судном з доволі хорошими мореплавними якостями. У *бейдевінд* без хвиль я ходив на ній при рівному вітрі по 4 вузли, а в *бакштаг* по 6 вузлів. Коли хвиль нема, судно лавірує і виграє вітер досить добре, проте хвилі його збивають, як взагалі плоскодонні судна. Хитавиця хоча й розгониста, але спокійна. Судно легко здійснюється на хвилі і не дістає ударів ні в корму, ні в ніс. Через борт не заливало при найдужчій хитавиці, коли стояло на кітві при *Куланди*. Недолік його той, що потребує великого *диференту* на корму, без чого сильно *кидається до вітру*. Цього легко можна було б позбутися при чавунному баласті, але при кам'яному важче, тим більше що через плоскодонність у судна нема трюму, а кам'яний баласт громіздкий. Вода у трюмі 5 см...

Навігаційні терміни у О. Бутакова

Рисунок Valerio Chiodino (www.keytwo.net), edited: commons.wikimedia.org/wiki/File:Points_of_sail_Ru.svg

баранта – казах. баримта, самовільне захоплення худоби, пограбування аулів, розбій

каракши – казах. розбійник, грабіжник

* Донесення відправлене до Раїму з острова *Барсакельмес* зі шкуною *Михайл* 13 серпня 1848 р. Переклад Козака Невади за виданням: Л. Большаков. Быль о Тарасе, кн. 2, 1993, с. 108 (РГА ВМФ, ф.410, оп.2, д.147, лл. 14-22)

бейдевінд – нідерл. *bij de wind* (*aan de wind*) – проти вітру, на вітер: кут між напрямком вітру і напрямком руху вітрильника менше 90° (менше 8 румбів)

бакштаг – нідерл. *bakstagwind* (*ruime wind*) – вітер навскіс позаду: кут між напрямком вітру і напрямком руху вітрильника 100–170° (більше 8, менше 16 румбів)

вузол – одиниця вимірювання швидкості суден. 1 вузол = 1 морська миля/год = 1,852 км/год. 4–6 вузлів – звичайна швидкість невеликих вітрильників

кидається до вітру – некеровано повертає (приводиться) на вітер

Завтра вранці знімаюсь з кітви... Я йду тепер до західного берега. Зразки вугілля і пластів ґрунту, який його оточує, буду мати за честь доставити вашій високодостоїнності коли повернуся у Сирдар'ю. ■

Лист лейтенанта Бутакова до батьків від 13 серпня 1848 р.

Уривок

■ 13 серпня 1848 р. біля острова Барсакельмес в Ар. морі.

Знову, милі батьки, пишу до Вас уривком. Вчора підійшло до мене рибпромислове судно, яке йде у Раїм, і я спочатку повинен був написати довгий рапорт В. О. Обручову про всі свої діяння, а тепер пишу до Вас.

20 червня я спустив свою посудину, а 25 вирушив від Раїма, піднявши свій брейд-вимпел на шк. *Костянтин*, вниз по матінці по Сир-ріці. Залога у мене 24 чол., крім мене і мого помічника Поспелова, а у мене один офіцер генерального штабу Макшеєв, яким рухає цікавість, якого захитує на смерть, і офіцер топографів для знімання.

Плаваю я успішно, дякувати Богові, хоча Аральське море доволі гидка склянка води — воно тим добре, що посередині глибоке, як казан, а береги пригніблені, ґрунт добрий. 9 серпня я оглядав кам'яне вугілля біля мису *Куланди*. Нинішньою весною ходили туди топографи на шкуні *Миколай* і знайшли розкидане на березі вугілля. Я почав копати ями і після кількох невдалих спроб знайшов пласт вугілля, якого на перший випадок можна добути тисяч до 5 чи 6 пудів. Оце знахідка для пароплавств, які Обручов хоче тут влаштувати.

До цього дня я ходив по північній частині моря, визначав астрономічні пункти і, зрозуміло, безперешкодно робив промірювання, сьогодні йду до західного берега, а потім повернуся навкруги вздовж східного.

Західний берег високий, пригніблений і кам'янистий; у північно-західній частині мису береги заввишки від 60 до 90 м.

Ми харчуємося морською провізією і особливо ревно їмо горох і гречану кашу. Тепер піде зі мною прикажчик рибальської компанії зі шкуни *Михаїл*, і бере з собою 5 *перетяг*, отже, осетрини буде вдосталь. Компанія, ще не облаштувавшись, добула цьогогоріч 3000 осетрів, риби цієї тут тьма: вона плавала спокійно від сотворення риб, а тепер доля присудила їй могилу — шлунки московитів.

Жителів ми досі ніде не бачили, хоча в багатьох місцях знаходили свіжі сліди перебування киргизів — *ці дурні бояться росіян*. Хівинці всіляко прищеплюють ці побоювання, а самі грабують їх без докорів сумління.

Сам я здоров, поглинаю горох, кашу, солонину, як годиться мореплавцю. Вийшовши зі Сиру, я спожив перший шмат солонини з насолодою, неначе обійняв старого товариша, який *живив мене у вояжі мало не 5 місяців підряд*.

Де наші? *Гідрограф Гриша* плаває на тій же ниві, на якій і я, тільки моя — незвідана і не переплита ніким.

Чи не готуються у вас до битви з *Європеєю*, що блекоти об'їлася (так називав стареньку Європу один казачий хорунжий). У нас в степу все мило й мирно; до нас не доходять вісті про заколоти і глупства людські — може, тепер наші вже побивають німчур і після повернення я довідаюсь про важливі події й перемоги!..

Час не терпить... Попутній вітер і бородатий капітан Захряпін час від часу нагадують мені, що пора зніматись з кітви. Та й мені так само. Прощайте. Будьте здорові й щасливі...

Хоп-аман і всім всілякого добра.

Аміль! ■

перетяга – рибальська снасть

живив мене у вояжі мало не 5 місяців підряд – спогад про нещасливе дворічне кругосвітне плавання на 39-метровому транспорті *Або* (5 вересня 1840 – 13 жовтня 1842, 468 днів під вітрилами), зокрема, про 137-денний перехід від Петропавловська-Камчатського, навколо мису Горн, до Ріо-де-Жанейро (без заходу в порти). Тоді на скорбут перехворіло 30 чоловік, 5 з яких померло. Лейтенант Бутаков служив на *Або* старшим офіцером

ці дурні бояться росіян – Вони вже убогі, уже голі... Та на волі ще моляться Богу. (Тарас Шевченко).

гідрограф Гриша – Григорій Бутаков, молодший брат Олексія Бутакова, також морський офіцер

аман – казах. здоровий, неушкоджений; *аман ба!* – добридень! *аман бол!* – будь здоровий!

Лист, відправлений з острова *Барсакельмес* зі шкуною *Михаїл* 13 серпня 1848 р.

* Переклад за виданням: Л. Большаков. *Біль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 108 (РГА ВМФ, ф. 4 (Бутакових), д. 82, лл. 64–66)

Щоденник О. Бутакова
Продовження

13 серпня

Знявся з кітви, але штиль примусив знову покласти кітву.

14 серпня

На світанку пішов до півострова Куланди.* Біля полудня стихло і заштиліло, і я став на кітву проти його південного кінця з наміром визначити його широту і довготу.

* Далі закреслено:

Вітер, спершу рівний, посилювався і здійняв великі хвилі, що стало причиною вкрай неприємної для мене пригоди з одним із хронометрів — тим, що я привіз з Петербурга: я почав заводити його о 8 год. ранку, сидячи край столу в каюті, аж раптом, під час одного з розгойдувань судна, мені на руку впала книга (таблиці Репера) і мало не вибила у мене хронометра. На щастя, я його втримав, але від поштовху він зупинився. Тому всі наступні спостереження я робив за хронометром Перкінсона, який взяв у генеральному штабі корпусу в Оренбурзі. Коли я знову дав хід хронометру Гауза №27, він знову пішов рівномірно, але визначити за ним було вже неможливо, тому що стан його і хід відносно середнього часу вже змінились і зробились невідомими, а для їх визначення було би треба простояти днів десять на одному місці. Втім, так як широти пунктів визначені і на всі спостереження...

15 серпня

Вранці вітер повіяв від NO і почав здіймати хвилі, тому я знявся і перейшов до широкої затоки, утвореної півостровом Куланди і північно-західною частиною ма-

Морський хронометр
Паркінсона-Фродшема 1830 р.
Фото: hansord.com

перейшов до широкої затоки — до затоки Чернишова

Хронометр Гаута. 1830-і
Скринька не збереглась.
Фото: german242.com

терика. При вітрах між OSO і N тут можна стояти спокійно, але при NW, W, SW і S-вітрах здіймаються великі хвилі.

Узункаїр

Мис *Узун-Каїр* низький; він складається із заростей тамариксу і подекуди очерету, піщаних пагорбів і продовжується далеко під водою двома косами: кам'яною, з білого вапняку, що простягається на 100, і піщаною, довжиною 10 [м]. Між косами глибина від 10 до 15 м. На кам'яному рифі, складеному зі суцільної маси білого вапняку, глибина нерівна, подекуди менше 2 м навіть за півкілометра від берега. Тому цього мису, тим більше небезпечного, що через свою низинність він здалеку, а особливо вночі, непомітний, треба остерігатись і відходити від нього подалі.

Біля самого узбережжя на західній стороні є вода у криницях, подібна до барсакельмеської за смаком, але менш гірка. Дров чимало. За 4 кілометри є солоне озеро з чистою білою сіллю. Я посилав набрати її для соління м'яса на плавання наступного літа. Гадаю, що вона буде краща за раїмську сіль, проте, хоча на вид вона чистіша і менш гірка, ніж раїмська, але занадто слабка для тривкого соління.

16 серпня

Зробивши напередодні потрібні обсервації, я пішов до західного берега з тим, щоб почати визначення з того місця, де він починає загинатися просто до півдня, але на півдорозі заштиліло, і я змушений був стати на кітву.

17 серпня

Знову знявся і при посиленому лавіруванні тільки о 9 год. вечора став на кітву навпроти урочища *Сингиз-Такти* у відкритому морі на глибині 56 м. Але тут, незва-

Астрономічні спостереження на Аральському морі. 1848

На малюнку зображені двовеслова шлюпка, бударка, астрономічні прилади. На передньому плані лейтенант Олексій Бутаков, Артемій Акішев або прапорщик корпусу штурманів Ксенофонт Поспелов з секстантом (в червоній сорочці) прапорщик корпусу топографів, художник Тарас Шевченко з альбомом малюнків, невідомий, який записує покази приладів. Вдалині (зі штуцером?) полює старший фельдшер Олександр Істомін

жаючи на гідрографічну важливість цього пункту, мені не вдалося зробити бажаних спостережень, тому що вночі повіяв *сильний NNW вітер*, який примусив мене на світанку знов підняти вітрила, і я пішов уздовж берега на південь. Близько полудня, наблизившись до одного помітного урочища, *Куг-Муруна*, я поклав кітву на глибині 47 м, але погода ще більше зіпсувалась, сонце сховалося за хмарами, вітер посилювався, і я був змушений знову йти далі, сподіваючись знайти яку-небудь зручну і закриту стоянку. Ніч простояв на кітві на глибині 28 м.

Загалом у ці дні вітер постійно затихав надвечір, і на ніч я ставав на кітву, незважаючи на незручність стоянки на великій глибині і при великих хвилях. Але я йшов уздовж берега кам'янистого і стрімкого, тож мусив остерігатись підводних каменів; до того ж я робив окомірну зйомку берега, почавши від *Куг-Муруна* — раніше почати не можна було через сильну хитавицю. На світанку ж вітер звичайно посилювався.

19 серпня

Від світанку до вечора йшов уздовж берега. Ніч на кітві на східній стороні мису Байгубек на глибині 50 м.

Західний берег моря

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ Під час плавання вздовж *Усть-Урту* ми тричі намагались вийти на берег. Перша наша спроба була невдала. 19 серпня ввечері шкуна стала на кітву, як здавалося, на досить близькій відстані від берега. Десятеро з нас сіли на шлюпку, з наміром оглянути *чинк*, або край *Усть-Урту*, й вибратися на нього; але, на наш подив, ми плвли близько години, а берег, здавалося, лишався далеко від нас. Нарешті коли ми наблизились до нього так, що могли розрізнити дрібні берегові предмети, то, на превели-

Устьорт 9' (16,7 км) на північ від мису Байгубек

Відстань до плато 2 км. Абсолютна висота 197 м. Уріз води 1848 року становив 50 м (під кручами). Темпер більше ніж на 20 м нижче.
Фото: Al Losk, 2015

сильний вітер – 6 балів
(39–48 км/год), вис. хвиль 3 м

Куг-Мурун – ?

Йдеться про одне з урочищ на північ від мису Байгубек.
Дослівно – зелений мис або ніс

кий жаль, побачили, що скелі зовсім прямовисно спускаються в море, і біля них вирують буруни. Переконавшись у неможливості не тільки зійти на висоти *Усть-Урту*, але навіть пристати до берега, ми змушені були повернутись назад.

Тим часом дірява шлюпка вже встигла набрати води, вітер свіжішав, і море почало грати, а шкуна здавалась ледве помітною цяткою на горизонті. Бутаков посадив на кожне весло по два матроси, усім іншим, що були в шлюпці, наказав вичерпувати з неї воду шапками, а сам, кермуючи, розповідав для підбадьорення залоги смішні анекдоти. Однак у цей час було не до анекдотів, і всі працювали, не звертаючи на них уваги. Гребці докладали всіх сил, через що могли зламатися весла — і тоді ми не мали б жодного шансу на порятунок, бо запасних весел у нас не було. Всі інші, що сиділи у шлюпці, без упину вичерпували воду, але хвилі, перехлюпуючись через борт, знову її додавали. Одна хвиля так сильно вдарила у спину матроса, який сидів на носі, що він впав у шлюпку. І жодної посмішки, жодного слова з цього приводу, усі мовчки робили свою справу. Коли шлюпка наблизилась до шкуни, Бутаков вигукнув: «Рятувальні машини!» Нам кинули на мотузках порожні бочки, але ми з них не скористались і самотужки дісталися до шкуни. ■

Устюрт 11 км на північ від мису Байгубек

Абсолютна висота 197 м.

Фото: Євген Беляєв, 2004

Щоденник О. Бутакова

Продовження

20 серпня

Зайшов за другу сторону мису і під його захистом простояв добу спокійно, захищений від вітру і хвиль, на глибині 23 м. На цьому місі мені нарешті вдалося зробити спостереження. Найбільша глибина, йдучи вздовж берега і близько від нього,

була 80 м між урочищами *Куг-Муруном* і *Бай-Губеком* за півмилі від берега. Загалом береги Устюрту до *Бай-Губеку* мають висоту від 90 до 122 м, обривисті, стрімкі й складаються із шарів вапняку, твердого пісковика зі скам'янілими мушлями і глинистого сланцю, також із мушлями. Вони простягаються прямою лінією з малими вигинами і доволі приглибочені, миси видаються в море недалеко, так що за ними судну не можна захватись під час шторму. Рослинності майже нема. Тільки зрідка видно на пласкій вершині кущі саксаулу і на долині кущі тамариксу. Подекуди, при самій воді, трапляються невеликі піщані ділянки, на яких більше тамариксу, іноді також і очерет — ознака наявності в криницях прісної води. На висотах видно багато киргизьких могил.

Байгубек

Бай-Губек — єдиний мис, який виступає в море далі, ніж інші. За ним можна схватись від N, NW, W і WSW вітрів. При ньому дві невеликі бухточки завглибшки близько 8,5 м із піщаним ґрунтом: одна виходить на OSO, а друга на S. Перша примітна тим, що білий вапняк при горизонті води весь залитий кав'ярком — мабуть, навесні риба тут нереститься і набивається туди неймовірно багато. Берег, що простягається від малої затоки, утворює видолинок, вкритий біля моря уламками вапняку, ледь рожевого збарвлення. Миси, які оточують затоку з двох сторін, мабуть, були підмиті водою і завалились у неї: здається, тут були навіси, подібні до *Ізень-Аральських*. Обвалені брили лежать у воді край берега. Злам східного мису ще доволі свіжий, але біля SW вже помітно згладився під дією атмосфери. У видолинку здійснюються висоти, нижчі від головної маси Устюрту.

Мис Байгубек

У нижній частині – дві невеликі бухти, описані Бутаковим. Zoom Earth

С. 36:

Мис Байгубек. Бухта

Вид на південь. 20 серпня 1848
На альбомному аркуші був напис: *Усть-Урть заливъ Аральского моря — (раб. Шевченко).*

Мис Байгубек. Бухта

Вид на північ. 20 серпня 1848
На альбомному аркуші був напис: *Заливъ Аральского моря, куда рыба заходила метать икру (Работы Шевченко). 45°37' N, 58°37' E*

21 серпня

Вранці знявся і пішов далі на південь. Від *Бай-Губеку* шари вапняку починають хилитись до води з півночі на південь, і скелі складаються переважно з глинистого сланцю. Берег звідси понижується, і глибина стає меншою. Тут почалися штилі, які примушували мене часто ставати на кітву.

22 серпня

Знявшись на світанку, надвечір я підійшов до урочища *Аджи-Бай* і став на кітву на глибині 9,6 м. Побачивши на березі чагарник, я послав прап. Поспелова з озброєним загonom по дрова. Поки мої люди, від яких на судні не відводили зорової труби, рубали дрова, до них підійшли дружельбно і без зброї кілька киргизів та туркменців. Я відразу ж поїхав на берег з прикажчиком Захряпіним, який відмінно знає татарську мову, і ми розпочали з ними дружню розмову, подарувавши їм кілька голок і хустин. Один з їхніх *аксакалів*, «білобородих» чи старійшин, сказав мені, що днів 10 тому пройшли повз них хівинці, які поверталися після своїх невдалих нападів на наші загоны — мабуть того збіговиська, яке ходило до Новопетровського укріплення. Хижаки йшли у жалюгідному становищі, без коней і верблюдів по двоє і по троє, виснажені, голодні. Аксакал говорив також, що киргизи, які кочують у тих місцях, відправили одного вибраного аксакала до Хіви об'явити ханові, що коли він надалі відбиратиме у них верблюдів (що було у цьому випадку) й окот і брати зних *джекет* коли йому заманеться, то вони перейдуть до росіян, котрі, як до них дійшли чутки, не грабують і не кривдять киргизів.

Устюрт поблизу урочища Аджибай

44°05' N, 58°22' E

Фото: Krystyna Bily

Аджи-Бай – урочище Аджибай південніше від мису Улькентумсик (44°36'40" N, 58°17'30" E).

Вдруге шкуна Костянтин відвідає це урочище 7–10 серпня 1849. Малюнок Шевченка *Аджи-Бай* виконано 1849 року, коли Бутаков чотири дні поспіль виходив на берег для астрономічних спостережень (с. 93–94). Відстань 200 км (108 морських миль) від мису Байгубек до урочища Аджибай шкуна *Костянтин* подолала приблизно за 24 год. Середня швидкість – 4,5 вузла

Навпроти *Аджи-Баю* вода помітно прісніша, хоч все ще має гіркувато-солодкуватий присмак. Але киргизи п'ють її та вживають для приготування їжі. Течія тут з півдня по піввзула за годину.

Західний берег моря

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ Утретє ми виходили на берег в урочищі *Аджибай*, де кочувало в той час кілька *кибиток*. Бажаючи скористатись із близькості людської оселі, щоб дістати свіжого м'яса, якого в нас давно не було, Бутаков відправив на шлюпці Поспелова. Як тільки той вийшов на берег, пролунав рушничний постріл. Подумавши, що кочівники напали на наших, Бутаков, узявши зброю, негайно вирушив сам на *бударі*, але виявилось, що стріляв Поспелов по *червоній гусці* (flamingo).

Кочівники ж, тобто *киргизи* (Чиклинського роду, Джакоїмового коліна, Карабашівського відділення) і туркмени прийняли нас дружньо. В розмовах з нами вони висловлювали своє невдоволення хівинським урядом, заздрили долі киргизів, що перебували у підданстві Росії і виявляли бажання перекочувати в *наш степ*, якби не боялися помсти Хіви. Хівинський хан, казали вони, невдоволений заснуванням російської фортеці на Сирдар'ї, але ми розуміємо, що росіяни побудували її не для ворожих дій, а для полегшення торгівлі з Хівою через Аральське море, і бачимо, що

Фламінго на заході Аралу

Фото: МАСТАК МС

наш степ – будівництво Обручовим Уральського й Оренбурзького укріплень (1845) та Раїму (1846) означало, що весь простір від *Тингиза*, від Аралу і до Уралу, Російська імперія вважала *своїм*

Аджибай.

Бутаков, будара, киргизи

22 серпня 1848

вони ніякого лиха нам не чинять, навпаки, киргизи, їм підвладні, благоденствують. На щирість цих відгуків, певна річ, не можна було покладатись, оскільки в степу карабашівці мають недобру славу; але вони не приховали від нас сумних для хівинців наслідків сутички 26 травня біля Достанової могили і після дружньої бесіди проміняли нам барана за *чекмень* (каптан). Завдяки карабашівцям і швидкому прибуттю шкуни у затоку *Кин-Камиш*, в якій була прісна вода з Амудар'ї, ми підкріпили свої сили, виснажені надто вже тривалим постом. Затока *Кин-Камиш*, що міститься у південно-західній частині Аральського моря, мілка і по берегах заросла очеретом та кугою, а тому й незручна для стоянки на кітві, особливо при пануванні північних вітрів, від яких вона не захищена. Шкуна не могла наблизитись до мису *Ургу-Мурун* ближче ніж на 10 кілометрів. ■

Щоденник О. Бутакова
Продовження

23 серпня

Близько полудня повіяв супротивний вітер, і я пролавірував весь день з наміром дійти до урочища *Ургу-Мурун*, де висоти Устюрту повертають на захід, для визначення цього місця. Глибина тут весь час зменшувалась, течія була супротивна і трохи посилювалась. Ніч простояв на кітві.

24 серпня

На світанку при попутному вітрі знявся і о 10 год. ранку став на кітву проти урочища *Кинь-Камису*. Далі йти було неможливо, тому що глибина стала меншою 2,6 м, а поперек курсу на милю вперед простягалась смуга очерету. Щойно я кинув кітву, вітер дуже посилювався і здійняв бурхливі хвилі, начебто буруни, але шкуна щасливо відстоялась. Надвечір стихло, і я поїхав на шлюпці проміряти далі на південь.

Зарості очерету на озері Каратерен. Вид з мису Урга

На мапі Бутакова 1853 р. ця місцевість поначена як *Айбугирське* заросле озеро Лаудану (Marshy Lake of Aybughir of Laudan).
Фото: Carbo Kuo, серпень 2018

Кин-Камиш, Кинь-Камис – затока (тепер урочище) Аджибай, 43°45' N, 58°30' E, та її західний берег, також урочище Аджибай

Ургу-Мурун – мис Урга, над озером Каратерен, 43°35' N, 58°32' E

За півкілометра від шкуни вода була вже зовсім прісною, а біля очерету глибина всього 90 – 60 см. Далі на схід, де закінчувався очерет, мабуть є фарватер, який веде до гирла Амудар'ї, що розливається тут *Айбугирським озером*, про що також казав мені *аджибайський аксакал*.

Упевнений що тут одне з головних гирл *Аму*, оскільки прісна вода вибивається в море кілометрів на 15, і підкоряючись наданій мені інструкції, я не смів продовжувати дослідження, а тому наважився зробити спостереження на березі біля *Кинь-Камису* і потім йти оглядати східну частину Аральського моря. Берег тут відрізняється від решти Устюрту, де стрімчаки піднімаються майже прямовисно на 90 і 120 м. Біля *Аджибаю* від води до висот рівне узбережжя на відстані біля чверті кілометра, потім починаються стрімчаки заввишки близько 30 м з пластів глинистого сланцю. Вершини цих стрімчаків мають вид рівнини завширшки півтора кілометра, на яких росте трава, саксаул, тамарикс, і всіяні уламками такого ж каміння. А далі знову висоти метрів 30 або 25 заввишки, схили яких вкриті землею й травною.

Пласти сланцю похилені трохи досередини від О до W. Біля *Кинь-Камису* нахил цього першого уступу значно помітніший: він ніби завалився досередини. Мабуть, перший уступ відокремлений від другого ущелиною, по якій стікала снігова вода, що підмивала його основу, від чого він врешті завалився. У зламі видно почергово шари глинистого сланцю і твердого сірого пісковика зі скам'янілими мушлями не нинішніх родів.

25 серпня

На світанку знявся і підійшов до берега, доволі мілкою, так що навіть шлюпка, коли я поїхав для спостережень, не могла наблизитись до нього ближче, ніж на кілометр відстані. Широта найдашого на півдні мого пробування біля західного берега Аральського моря $43^{\circ}44'$, визначена по двох висотах сонця.

Бурові роботи на Західно-Ургинському газоконденсатному родовищі

Вишка на тому місці затоки *Аджибай*, куди 1848 року дійшла шкуна *Костянтин*: $43^{\circ}44' N, 58^{\circ}24'40'' E$. Глибина моря тоді була 4 м. Плато Устюрт вдалині, на відстані 6 км. Абсолютні висоти 152 – 162 м (102 – 112 м над рівнем Аральського моря)

О першій годині після полудня при попутному вітрі я знявся з кітви і взяв курс на ОНО за компасом, будши впевненим, якщо судити з мапи Аральського моря, вида-ної мені в Оренбурзі, що острів *Токмак-Ата*, який розташований проти середнього гирла Амудар'ї, залишиться миль на 25 південніше від мене.

Надвечір, проте, відкрився спереду берег і скоро по тому показався вдалині ліво-руч інший берег. Гадаючи, що перший з них *Токмак-Ата*, а другий — нове відкриття, я привів до вітру і попрямував до другого з наміром простояти за ним ніч, бо вітер посилювався і почав здіймати хвилі.

О 9 год. вечора глибина почала зменшуватись, вітер перетворився на *шторм* і зайшов поступово через NW до NNO. Я тримав *бейдевінд*, намагаючись відійти від острова, але хвилі збивали мене щораз більше і весь час притискали до півдня. На інший *галс* повернути було неможливо, тому що я був уже нижче острівця, від якого на південний захід тягнулась піщана коса, з'єднана, мабуть, з островом *Токмак-Ата*, який на півночі також закінчується піщаною косою. Врешті глибина зменшилась до 2,7 м, і я, остерігаючись, щоб від розмаху хитавиці у мене не вибило стерно, якби воно зачепилось за дно, разом віддав обидві кітви. Це було о 3 год. після полуночі.

26 серпня

Перед світанком вітер стихився, але високі брижі залишилися, і я побачив себе не-подалік від острова *Токмак-Ата* на воді, майже прісній та досить каламутній. До 8 години ранку зовсім заштиліло. Я підняв одну кітву і підтягнув канат у другої.

На березі острова, що складався з піщаних пагорбів і подекуди рослинної, ма-буть, землі та зарослого, скільки можна було розгледіти з *топа* щогли, високим тамариксом, сокориною і заростями маслинки (*джида* — дике фруктове дерево, як казав *мій киргиз*), а біля води очеретом, — на березі острова видно було подекуди юрти, ходили верблюди, барани і рогата худоба. Іноді з'являлися на *румаках* верш-ники, дивились зацікавлено на шкуну, але човнів не було видно.

Місцевість, де 26 серпня 1848 р. зупинилась шкуна Костянтин Pink Floyd - Louder Than Words. Офіційне музичне відео, 2014. Скріншот

Токмак-Ата — тепер «півострів» Мойнак (каракалп. Моунақ). Назва походить від назви могили «одного святого» (Макшеев)

шторм — вітер 9–10 (75–102 км/год), вис. хвиль 7–9 м

топ — англ. верх — верхній кінець щогли

джида — казах. жиде — маслинка, *Elaeagnus*. Інші назви: Єрусалимська або цареградська верба (лоза), срібне дерево, оливне дерево, лох, лоховина. В Узбекистані поширена маслинка гостроплідна (*Elaeagnus oxycarpa*)

румак, аргамак — казах. аргимак — породистий кінь, скакун; бойовий кінь (Грінченко). Відомі трухменський (туркменський, ахалтекинський, golden horse) і кабардинський румаки

Не маючи можливості знятися з ківти при штилі й супротивних брижах і бажаючи, щоб невмісне моє перебування біля цього місця було недаремним для гідрографії, а разом з тим щоб не викликати підозри хівинців, я відправив вночі п. п. прапорщиків Поспелова й Акішева на шлюпці проміряти далі на південь, давши їм глухий ліхтар, компас, достатню кількість вогнепальної та білої зброї, і наказав обгорнути держакі весел, щоб не чути було веслування. Сам же я залишився на судні, привівши його до цілковитої готовності відбити всякий напад: гармати було заладовано картечю, заряджені штуцери, мушкетони, мисливські рушниці та офіцерські пістолети, піки й шаблі — все було нагорі, не роздягаючись спала залага, і суднові вогні були приховані. Ніч пройшла, однак, спокійно.

Після щасливого повернення з промірів п. пропорщик Поспелов доповів, що він обійшов південний кінець острова і, проїхавши трохи далі, виявив глибину не більшу 0,5 і 0,7 м за півкілометра від берега. З цього я роблю висновок, що острів Токмак-Ата з'єднується з материком піщаною мілиною і на західній його стороні нема гирла ріки. Це тим більш ймовірно, що на західному боці вода була чиста, гірко-солонна (за межами течії рукава, який іде вздовж *Кинь-Камису* і *Аджи-Баю*), тоді як на східному боці від *Токмак-Ати* вода була каламутна на великій відстані.

27 серпня

Вранці був тихий NO і почав лавірувати в море. Йдучи спершу *лівим галсом*, тому що правий вів на мілину, я лежав на OSO. Але скоро вітер почав затихати, а брижі все ще залишались. Об 11 год. зовсім заштиліло, і я знову був змушений віддати ківту.

Оглянувши з *тона* щогли місцевість, я побачив, що на SSO від мене впадає ріка кількома гирлами, розлившись на широкому просторі на мілинах. Прапорщик Акішев, піднявшись на *люльці* на *тон* щогли, за компасом відзначив *румби*, між якими розташовані бачені нами гирла, і намалював їх *окомірно*. Вздовж острова *Токмак-*

На цьому полі було море...

Pink Floyd - Louder Than Words.
Офіційне музичне відео, 2014

лівий галс – вітер ліворуч
від курсу судна

румб – англ. rumb, point of the compass – одна з 32 поділок на диску компаса (4 головні N, O, S, W). 1857 р. Шевченко нотував у Щоденнику: «15 липня. Вітер все той самий Норд. Хоч би на одну чверть румба відійшов до Осту, все ж було б мені легше. Протягом дворічного плавання по ще недослідженому Аральському морю я жодного разу не глянув на компас, а за ці останні нескінченно довгі дні й ночі, я вивчив його в усіх самотнайменших напрямках. Ой вітре, вітре, якби ти міг співчувати невсипущому моему лихові, ти б ще три дні тому відійшов до Норд-Осту... 18 липня. Він з мене душу витягне, цей проклятий зюйд-вест...» (Дневник Шевченка с 12 юня 1857 до 13 юля 1858 года. Київ, 1972. ІЛ, ф. 1, № 104)

Ата, за 2 кілометри від них, видно було ще одне широке гирло, яке здавалось також мілким. Острів відокремлювався від материка протокою завширшки близько 4 кілометрів.

Я спробував вийти звідси на веслах, але при великих брижах, що накочувалися сюди з глибини зі всього Аральського моря, така спроба не могла бути успішною. Після полудня я зробив спостереження відстані сонце-місяць і визначив за ними широту й довготу від Грінвіча місця стоянки шкуни. Вздовж усього берега й у гирлах не було видно жодного човна, і ці місця, зарослі очеретом, здавалися безлюдними.

Уночі, приготувавши шлюпку з усіма осторогами таємності й військовими, вибравши веслярів, які могли добре плавати, я взяв зі собою прап. Акішева (ми обидва також вміли плавати), і ми потихеньку попрямували до берега. Коли наблизились настільки, що шлюпка не могла йти далі, ми з прап. Акішевим розібрались і отак з *футштоком* перейшли поперек через всі гирла, готові поплисти, якби глибина котрогось з них виявилась занадто великою. Шлюпку тим часом вели поруч. Глибокого гирла ми не знайшли, хоча в одному з них, який мав усього 0,9 м, бистрина була така стрімка, що збивала з ніг і ми переправились через нього на шлюпці. У всіх інших було 0,3 0,5 0,6 і 0,8 м, а в деяких навіть менше. Грунт на голих обмілинах подібний до м'якої кори, що вгинається під ногами. Якщо її продавити, то нога в'ягне так, що важко витягти. У найбільш глибокій і швидкій протоці вода вимиває пісок з-під ніг, як у гирлі Сиру. Ми повернулись з цієї поїздки за годину до світанку, ніким не помічені, та й, мабуть, нікому було нас помітити.

Як можна було зміркувати, ті гирла, якими *Аму* впадає в море біля острова *Токмак-Ата*, утворюють багато наносних островів, зарослих переважно очеретом. Поза ними утворюються нові обмілини, які, оголившись, також перетворюються на острівці, і ріка отак неперервно стискає басейн моря.

Дно Аральського моря біля Мойнаку

Фото: Дмитрій Панкрат'єв

футшток – жердина з поділками у футах (30,48 см)

Токмак-Ата

Острів *Токмак-Ата* дуже зручний для облаштування укріплення або комерційної факторії. Доступ до нього доволі легкий, хоча судну й не можна підійти дуже близько. Але дно відмілини, що його оточує, утворене чистим піском з невеликою домішкою мулу, тому весельні судна можна розвантажувати на вози, які, я впевнений, не зав'язнуть. Лісу на ньому багато — звичайно, не будівельного, але такого, від якого може бути велика користь, що я досить добре розгледів з вершини щогли. Корм для худоби, напевно, добрий і його достатньо, про що я міг гадати за кількістю верблюдів, баранів і рогатої худоби, які тут паслися. Мабуть є також корм для коней, яких я бачив чимало. На жаль, не маючи змоги вийти на берег за даною мені інструкцією, я не міг міркувати про якість ґрунту для землеробства, яким, за зовнішніми ознаками, тут займаються. Вода поруч прісна, і риби, тоді, коли вона йде на прісну воду, мабуть багато.

У випадку воєнних дій зайняти цей острів, прийшовши з моря, можна з найбільш незначним військом, і тоді худоба, якої там чимало, була би важливим придбанням. Для перевезення вантажів були б досить зручними залізні плоскодонні баржі, які неглибоко сидять у воді та підіймають великі вантажі.

Південний берег моря

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ Острів *Токмак-Ата*, який сягає в довжину з північного заходу до південного сходу кілометрів 25 і в ширину кілометрів 5, загалом низинний, піщаний і густо порослий чагарниками, а береги його заросли очеретом; але в двох місцях є глинисто-солонцюваті пагорби, власне у східній частині острова, де міститься могила святого, і в південно-західній. На острові було видно досить багато аулів, але постійних кочовищ на ньому, кажуть, не буває. Тільки зі серпня місяця сюди приходять на поклоніння багато прочан, а взимку раз на рік приїздить по кризі й сам хан. Прочан не пускають на острів, поки особливі чиновники не зберуть для хана ягоди маслинок, яких тут росте чимало і для збереження яких суворо забороняється вирубувати чагарник.

Токмак-Ата відділений від материка протокою з прісною водою, завширшки кілометрів 4 й завглибшки 0,7 метрів і навіть менше. Хівинці перебираються через неї вблід або на невеликих човнах, правлячи ними з допомогою жердин. ■

Щоденник О. Бутакова

Продовження

28 серпня

Стояв на ківі через мертвий штиль.

29 серпня

Знову не міг вибратись на простір. Знявшись з ківі ранесенько при *легкому вітерці*, я почав лавірувати до виходу, але лавірування закінчилось із мертвим штилем, який настав скоро після полудня.

30 серпня

Вилавірував зі широкої затоки, в яку впадає Амудар'я. Ширина затоки між піщаною косою, де закінчується східна сторона, і північно-східним мисом острова *Токмак-Ата* — близько 16 кілометрів. У всій затоці (*Талдик-Култук*) прісна вода, яка

вибивається в море ще на 5 кілометрів і розливається по обидві сторони так, що я пройшов у її межах кілометрів 10 на схід — зрозуміло, що вода тут має вже гірко-солонуватий смак від домішки морської води. Межа прісної води окреслена виразною смугою, за якою, замість каламутно-жовтої води зелена й прозора.

31 серпня

Йшов на схід уздовж південного берега при *легкому* північному *вітрі*. Брижі з моря ледве дозволяли втриматися на достатній відстані від берега, а коли затихало (що за день сталося двічі), то брижами так притискало до берега, що я змушений був ставати на кітву. На ніч заштилло; став на кітву.

легкий вітер – 2 бали
(6–11 км/год)

1 вересня

Те саме.

2 вересня

Знявшись на світанку за тих же умов, підійшов опівдні до прісної води неподалік від одного доволі високого піщаного пагорба. Навпроти цього мису берег вгинається з обох його сторін, утворюючи затоки. З вершини щогли можна було розгледіти щось подібне до ріки з берегами, зарослими очеретом, але, підкоряючись даній мені інструкції, я не посмів оглянути цей рукав ріки. Можливо глибина тут більша, ніж в інших гирлах, і рукав цей тече не по такому мулистому дну; це впливає з того, що вода тут не каламутна, хоча зовсім прісна. Мабуть, це той же рукав, який на наших картах позначено як *Улу-Дар'я*. За розповідями киргизів, він глибокий і називається *Куг-Кузюк*, тобто Голубий рукав.

Південний берег, починаючи від острова *Токмак-Ати* і до цього місця, взагалі низинний. По краях його при воді росте очерет, а на пагобах видно великі кущі тамариксу, осоки і маслини. Іноді з'являлись із-за кущів хівинські вершники на румаках, ніби слідкуючи за нами. Часом берег був трохи вищим і складався з більш твердого ґрунту. Загалом він не дуже мілинний, і поближче до нього ґрунт — твердий пісок.

Близько полудня повіяв *свіжий вітер* ОНО, який дозволив мені нарешті віддалитись від південного берега. Я почав лавірування до східного для того, щоб оглянути його і визначити на ньому астрономічні пункти.

Улу-Дар'я, Улькун-Дар'я – головне русло Амудар'ї (Акдар'я). На мапі Бутакова 1853 р. Улу-Дар'я впадає в затоку Узюк (Usuk G.), сучасне урочище Жилтирбас (озеро Жилтирбас) – 43°30' N, 59°50' E.

У Жилтирбас впадає протока Аму Казакдар'я. У Бутакова Казакдар'я згадується як *безлюдна протока Джалпак* (29 травня 1849), а Жилтирбас (Usuk G.) носить назву *затока Джалпак* (5 червня 1849)

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

Південний берег моря

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ За весь час нашого плавання вздовж південного берега Аральського моря на ньому і вдень і вночі було видно сигнальні вогні, а берегом проти шхуни просувалася група, чоловік зі сто, багато вбраних вершників на чудових румаках. Якось оглядаючи на шлюпці одне з гирл Амудар'ї, ми підійшли до берега так близько, що могли перемовлятися з хівинцями. «*Берекіль! Берекіль!* (Ідіть сюди! Ідіть сюди!) — гукали вони. — У нас є все, що треба *балікчам* (рибалкам), і ми охоче вам виміняємо». Захряпін перемовлявся з ними, доки можна було робити промірювання, а коли шлюпка сіла на міліну й не могла далі йти, ми повернули її назад. Тоді кілька вершників кинулись за нами у воду, але ми відпливли, бо не мали ані найменшого бажання плентатись на аркані в Хіву.

Ночами, коли шкуна стояла на кітві на глибині кілька футів, ми вживали застережних заходів від нападу близьких сусідів, хоч і не вірили у можливість такого зухвальства з їхнього боку, але Альобет дуже боявся і весь час умовляв Бутакова відійти від хівинського берега... ■

3-6 вересня

Усі ці дні минули у посиленому лавіруванні, але мені вдалося трохи зрушити вперед: вітер, який затихав над ранок, дужчав звичайно біля третьої або четвертої години після полудня і здіймав хвилі, що було тим небезпечніше при малих і нерівномірних глибинах (3,7 м, 3,2 м, 2,7 м і менше), що змушувало мене ставати на кітву.

7 вересня

Знявшись рано-вранці і почавши лавірування, я незабаром відкрив на широті 44° у південно-східному закутку моря невеликий острів, геть окремішний від інших і від материка, зарослий очеретом, саксаулом і тамариксом. Як зауважив прикажчик рибальської компанії, це місце має бути доволі уловистим у час ходу риби. Оскільки це було першим відкриттям експедиції, спорядженої п. корпусним командиром [Обручовим], я назвав острів іменем його високодостойности.

8 вересня

Побачивши, наскільки важко лавірувати вздовж цього берега при стійких NO і ONO вітрах, які завжди дужчали після полудня, і розраховуючи, що за таких обставин визначення астрономічних пунктів вельми незручне, бо судно зовсім не могло підходити до берега і при постійно бурхливих негодах їхати на таку відстань на шлюпці було би нерозумно, я наважився залишити це до наступного року, коли буде робитись знімання східного берега, а тому вирушив по діагоналі на NNW через все Аральське море, щоб дослідити його середину. Спочатку вітер був найтихіший, але надвечір *засвіжив*. Я йшов усю ніч, кидаючи лот щопівгодини, і віддаляючись від берегів увесь час виявляв глибину близько 32 м.

Аральське море (захід)

Фото: Ельйор Ріматов

Острів Обручова – 44°02' N, 60°20' E. Володимир Обручов — воєнний губернатор Оренбурзької губернії (1842–1851), командир Окремого оренбурзького корпусу, генерал від інфантерії (1843). Ініціатор будівництва укріплень (зокрема, Раїмського), військових експедицій з метою «перенесення» кордонів Російської імперії на південь від р. Урал, колонізації Казахстану, загарбання Аральського моря. У наказі Обручова, що визначав завдання експедиції Бутакова, значилось: «З усіх помітних пунктів, за якими потім можна буде визначатись, *наказати знімати види з різних румбів*, для чого взяти з 5-го лінійного батальйону одного рядового, який вміє знімати види...» (Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. Київ. 1982, с. 164)

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

9 вересня

Уранці о 9 год. відкрився ліворуч острів. Через його високі береги, ще більше підвищені рефракцією, я спочатку прийняв його за острів Барсакельмес, але, перевіривши зчислення, я відразу переконався, що зробив нове відкриття.

Оскільки дров і води у мене залишалось мало, і я не знав, чи знайду їх там, то вирішив зайти спочатку до Барсакельмесу або до півострова Куланди, а потім, зробивши потрібні запаси, йти досліджувати нововідкритий острів. О 10 год. ранку ми пройшли повз нього, а надвечір, між Барсакельмесом і півостровом Куланди, вітер зовсім затих, і я став на кітву.

10 вересня ■

Уночі повів *жорстокий NO вітер*, і вранці я знявся й пішов за мис *Узун-Каїр*, де простояв дві доби, протягом яких запасся дровами й водою, і дав команді час випрати на березі білизну, чого досі не вдавалось зробити через необхідність зберігати воду й дрова.

12 вересня ▶

За весь час тутешньої моєї стоянки вітер нітрохи не слабшав, але, випробувавши вже не раз добрі властивості шкуни за буремної погоди й на великих хвилях, я знявся вранці з кітви, незважаючи на *шторм*, і пішов під зарифленими на всі рифи вітрилами при бічному вітрі на SSW, а надвечір кинув кітву на західній стороні великого острова, який назвав іменем володаря — *островом Миколи I-го*.

Острів Миколи I

За часів СРСР — о. Відродження (рос. Возрождения, англ. Rebirth). 1944 – 1992 рр. на острові діяв біохімічний полігон «Бархан» (Аральськ 7, Кантубек, ПНИЛ-52). Зокрема, були виготовлені тонни Антраксу-836, «бойового агенту», який викликає сибірську виразку. Фото: NASA 2003

жорстокий вітер – 11 балів за шкалою Бофорта (103–117 км/год). Середня висота хвиль – 11,5 м. Violent gale of wind, coup de vent forcé (Словарь морских слов и речений, с английского на французский и русский составил Александр Бутаков. С-Пб, 1937, с. 485)

С. 48:

Півострів Куланди, південний берег Куланди за мисом Узункаїр bez wody. 11 вересня 1848

Відкриття Царських островів
Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

Острів Миколи I
Вересень 1848

■ 12 вересня о шостій годині ранку шкуна вирушила від *Узун-Каїру* до нового острова. Море сильно розгулялося, хвилі здіймалися горами й стрімко падали вниз, шкуна майже лежала на боці, вода перехлюпувала через борт, по палубі було неможливо ходити, а в каютах усе падало... Опівдні ми помітили острів, а о шостій годині вечора шкуна стала на кітву біля західного його берега. Вийшовши на берег, ми побачили *сайгаків*, які з подивом дивились на нас, підпускали дуже близько і не розбігались навіть після пострілу, але в наступні дні відійшли на протилежну від нашої стоянки частину острова, майже поспіль порослого чагарником. ■

Щоденник О. Бутакова
Продовження

[13 вересня]

Рано-вранці висадив на берег прапорщика Акішева з 5 матросами для знімання. Потім, разом з пр. Пospelовим, зробив потрібні спостереження. Надвечір *вітер зміцнів* до того, що змусив відстоюватись на двох кітвах.

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

Острів Миколи I

Площа *острова Миколи I* має близько 300 кв. км; він вкритий величезною кількістю саксаулу, маслинок і *тальника*. У криницях біля берега прісна вода подібна на смак до Барсакельмеської, але не така гірка. Тут не було видно й сліду людської

ноги: навіть сайгаки, яких чимало, дивилися на незнану істоту — людину без пере-
ляку і з цікавістю. Я щодня відсилав на полювання кілька кращих стрільців, і залога
щодня мала свіже м'ясо, чудове на смак, кількість якого я не обмежував, щоб люди
підкріпились через півтора місяця солоних харчів при неперервним труді.

Східна і північно-східна частини острова підвищені і складаються з глинистого
грунту; північна загинається на захід довгою та високою косою і утворює широку за-
току; інша чудова затока є на SO стороні острова. На жаль, постійно буремні негоди
не дали змоги мені проміряти ці затоки в нинішньому році.

Більшу частину острова складають піщані пагорби, порослі лісом; всередині ньо-
го кілька солоних озер, оточених очеретом. Подекуди трапляються ділянки твердо-
го ґрунту, всипані уламками жовтого пісковикку; в криницях, на глибині близько од-
ного або півтора метра, пісок перемішується із жовтою глиною, крізь яку стікається
прісна вода.

Крім сайгаків, на острові водяться лисиці, і один з матросів, який ходив на зні-
мання, запевняв, що бачив вовка. *Острів Миколи I* поєднує в собі всі якості для
спокійного і щасливого життя 50 *кибиток*: достаток лісу, корм для худоби, а голов-
не — безпеку від грабунку своїх *барантівників* і набігів хівинців, котрі їх цілковито
спустошують. На думку прикажчика рибальської компанії, місця навколо острова
мають бути вельми вловисті, і він говорив про вигоду облаштування тут великої ри-
бопромислової ватаги. За словами мого киргиза, тут може поселитись 50 *кибиток* і
корму вистачить на великі стада.

За 7 миль на NSW від нього розташований вузький піщаний острів довжиною
10 кілометрів, який я назвав *островом Наслідника*, а з південної сторони інший по-
дібний острів, який я назвав *островом Костянтина*.

Сайгаки

Альбом малюнків та ескізів із
записами народної творчості.
ІЛ, ф. 1, № 109, арк. 25

Між *островами Миколи I і Наслідника* неглибоко — подекуди менше 2 м — і, мабуть, вони з часом з'єднаються в один острів, тому що хвилі панівних північних й північно-східних вітрів на відмілину між ними безперестанку наносять щораз більше піску.

Весь час стоянки тут від 12 до 21 вересня постійно віяли *міцні О й ОНО вітри*, так що я жодного разу не міг знятися, щоб обійти і проміряти острів, а все відстоювався на двох кітвах. Якщо, що мабуть напевно, вхід до затоки *острова Миколи I* не надто мілкий для тутешніх суден, то острів чудовий ще й тим, що тільки він може служити для суден, що плавають по Аральському морю, спокійним захистком під час бурі, місцем, куди вони зможуть заходити для ремонту при пошкодженнях, і, нарешті, місцем для відживлення залог сайгачатиною.

Побоювання мої мали підстави: увійшовши до Сиру, я довідався, що на фарватері при вітрі з моря і прибуванні води лише 0,9 м глибини; що він постійно [поступово?] міліє, а тому відмовився від первісного наміру оглянути північну частину моря і наважився скінчити плавання нинішнього року.

Загалом же Аральське море, одне з найбільш бурхливих, не має для моряків жодного безпечного і зручного притулку: якщо за деяким мисом можна ховатися при одному вітрі, то його ж треба вкрай стерегтися за першої зміни погоди, через що плавання тут найбільш неспокійне.

21 вересня

Перейшов до *острова Наслідника* і зняв його напівінструментально. Острів цей — довга вузька піщана смуга, заросла очеретом, з кущами тамариксу і саксаулу. На ньому я бачив багато лисячих нір. Північно-східна частина весь час прибуває. На *НО* піщана мілина.

Гористий берег острова Миколи I
Вересень 1848

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

Острів Наслідника – тепер острів (урочище) Комсомольський, 45°19' N, 59°07' E, на північ від острова Миколи I (Відродження), 45°09' N, 59°19' E

С. 52:
Берег острова Миколи I
Вересень 1848

Низький берег острова Миколи I
Вересень 1848

Відкриття Царських островів і закінчення кампанії
 Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ Восьмиденне перебування на *острові Миколи I* віджило нас усіх і фізично, і морально. Тоді, замість неможливої до вживання солонини ми споживали весь час свіже сайгаче м'ясо. За перші три дні ми з'їли тринадцять сайгаків, або, беручи середню вагу кожного за пуд, тринадцять пудів свіжого м'яса, тоді як за всі шістьдесят днів нашого плавання по морю солонини витрачено 20 пудів... Зате всі люди повеселішали і в них знову з'явилась готовність до нових трудів. У гурті матросів затіялись пісні і танці. Сохнов на площі якихось двох метрів виробляв ногами такі штуки, яким би позаздрив будь-який канканер із *Мабіля*.

Альмобет був у захваті від острова і благав Мікелея, як він звав Миколу Захряпна, перевести його туди зі всією ріднею для кочування, обіцяючи йому за це, що всі вони служитимуть йому рабами протягом кількох років. Однак поселення киргизів на острові було би зовсім не вигідним для майбутнього розвитку пароплавства на морі, тому що чимало саксаулу і сайгаків було би негайно винищено, тоді як, залишаючись незаселеним, острів міг би зручно постачати пароплави паливом і часом свіжим м'ясом. Захряпін мав стосовно острова свої наміри. Він вважав за корисне перевести на нього ватагу, яка, користаючи зі свого центрального місця посеред моря, могла би, не втрачаючи часу, рибалити як у відкритому морі, так і у гирлах рік Сиру та Аму, і на деякий час встиг здійснити свій задум: частина *Ког-Аральських* рибалок провела зиму 1849–50 року на *острові Миколи I*.

Канкан на палубі шкуни
 22 вересня 1848

канкан – (фр. cancan) — запальний естрадний танець. Спершу чоловіки танцювали канкан разом із жінками

Мабіль – фр. bal Mabille – розважальний бал у 1831 – 1875 рр. на Авеню Монтень (Avenue Montaigne) у Парижі, де вперше танцювали і польку, і канкан. Назва походить від імені засновника

Ког-Аральських, Ког-Арал – має бути Косаральських, Косарал

Вранці 21 вересня шкуна перейшла до низинного і піщаного *острова Наслідника*, який тягнеться з півночі на південь кілометрів на 10, завширшки від 200 до 400 метрів, і весь вкритий густим очеретом, що заглушив всі інші рослини й подекуди саксаул. Під час знімання цього острова матроси кидали до шарів сухого очерету, крізь який ледве пробивався свіжий, шматки запаленого труту. Коли знімання скінчилося, всі повернулись на шкуну, сонце зайшло, і стемніло, перед нами явилась якнайгарніша ілюмінація. Спочатку засвітилися окремі вогники, а потім, розростаючись малопомалу, злилися в одну неперервну смугу довжиною десять кілометрів. Землі не було видно, було видно тільки вогонь і воду.

Шкуна знялася з кітви і при яскравому світлі з острова Наслідника вирушила до *Ког-Аралу*... ■

Щоденник О. Бутакова

Продовження

22 вересня

Знаючи, що гирло Сиру замулюється, і відтак над осінь стає мілким, а також витримавши затятість панівних тут північно-східних вітрів, я вирішив скористатись першим сприятливим вітром і 22-го вранці пішов до Сирдар'ї, у гирлі якої став на кітву наступного дня о 6 год. вечора.

25 вересня*

Відвантаживши судно дочиста, я 26 протягнув його силою через мілину і зашвартувався навпроти укріплення, що біля рибальської ватаги у невеликій затоці острова Косарал, де течія річки ледве помітна, відтак осіння і зимова крига не може шкодити суднам.

5 жовтня

Спустив брейд-вимпел і припинив видавати морську провізію.

*Зворотнє плавання по Сирдар'ї***

Уривок з «Мандрівок» О. Макшеєва

■ Моряки залишилися зимувати на *Ког-Аралі*, а я повинен був повернутись до Оренбурга. 25-го вересня, попрощавшись зі своїми товаришами по морському плаванню і пригостивши матросів, я відправився до Раїму на *косовому* човні з Запрягіним і рибалками. Погода була похмура, часом накрапав дощ і вітер нам не сприяв. Більшу частину шляху ми волочились на линві і змушені були провести дві ночі у мокрих очеретах під дощем*. Незважаючи, однак, на ці незручності, я дивився на плавання по Сирдар'ї, після морських мандрів, як на прогулянку і був навіть задоволений убою трапезою з однієї рибини, якою пригощали мене гостинні рибалки... ■

*Лист лейтенанта Бутакова до батьків від 3 жовтня 1848 ****

Уривки

■ 3 жовтня 1848 р. В Сирдар'ї

Ура! Любі батьки, перше плавання видатного головнокомандувача всіма силами Російської імперії на тутешніх водах закінчено щасливо і не без користі...

* 27 вересня Бутаков писав рапорт в Оренбург: «Оскільки на судні є ще роботи і приміщення для нижніх чинів на березі не готове, то залага мешкає на судні і я не спускаю брейд-вимпела.» – Л. Большаков. *Біль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 188 (ГАОУ, ф. 6, оп. 10/2, д. 2, л. 16–16 об.). Мабуть, Шевченко пробував на шкуні до 5 жовтня.

** Така ж погода була 25–28 вересня 1848 р. на Косаралі. Крім того, через рік за подібних обставин Шевченко повертатиметься до Раїма разом з Бутаковим.

*** Переклад за виданням: Л. Большаков. *Біль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 191–197 (РГА ВМФ, ф. 4, д. 82, лл. 67–72 об.)

С. 56:

Закінчення кампанії. Косарал
25 вересня 1848

Закінчення кампанії
25 вересня 1848

NII-87.

NII-133.

Місячна ніч на Косаралі

25 вересня – 5 жовтня 1848

Час мій в морі так само, як і під час будівництва судна на березі Сирдар'ї пронісся так швидко в неперервних трудах і турботах, що я зовсім не мав ані хвилини вільної, щоб сумувати. Поки що, оскільки на березі приміщення для залоги ще не готове, всі ми живемо на шкуні, і я не спускаю свого *брейд-вмпела*, котрий дорівнює тут прапорові повного адмірала...

Зиму я проживу тут, на острові Косаралі, у вельми невеликому палаці, спорудженому посеред малої фортеці з 4 гарматами, чого досить для утримання в решпекті цілої хівинської армії. Взимку я би дуже хотів вивчитися по-татарському — це спільна мова киргизів і башкурів, лиш з незначними змінами, але не знаю чи вдасться. Трохи-то ми петраєм, накульгуючи на обидві ноги, але мало...

У нас тут миле сусідство — недавно, за розповідями киргизів, з'явилась на нашому острові *tatan*-тигриця з двома прегарненькими діточками; я бачив на глині її свіжий слід — натяк слов'янам не вештатись замріяно при місячному сяйві. Тепер ми чекаємо зі щонайбільшим нетерпінням прибуття осіннього транспорту, який привезе цибулю, часник, сушену капусту тощо. На городах біля Сиру вродило цього року чимало капусти, редьки, огірків, моркви, кавунів і динь...

Із грядущим сюди транспортом я чекаю з Петербурга шахів, котрі Голіцин обіцяв вислати. У Раїмі є киргизький султан Алтин і ще один башкур, котрі, як кажуть, грають майстерно. Шкода, що на Косаралі нема гравців у шахи — ну, але вивчимо своїх підлеглих, котрі, зрозуміло, не насміляться, та й не зможуть обігравати начальство. До того ж у мене і взимку буде доволі діла — отже, сумувати ніколи; а там знову місяців на п'ять або шість у море, а потім в Оренбург, та по тому в Пітер, а насамкінець — худа бірса (Бог дасть) і у Миколаїв!!! До вас явлюсь людиною видатною, женихом першого ступеня, не кажучи вже про мою красу, стрункість і про мої незліченні багатства...

Будьте здорові і щасливі! Цілую ваші руки й обіймаю вас биг-куп, биг-куп! (дуже багато, дуже багато).

Амінь!!! ■

*Лист лейтенанта Бутакова батькам від 24 листопада 1848 **
Уривок

Тигр
20 листопада 1848

■ Косарал, 24 листопада 1848 р.

Здрастуйте, любі батьки!

Перебуваю у найбільш мирному спокої у своїй фортеці, де я головний командир і воєнний губернатор, і комендант — все разом.

Нещодавно була, однак, у нас розвага, яких позбавлена ваша Європа: не більше й не менше як полювання на тигра! Появився по сусідству нашому цей звір — киргизці називають його джулбарс; влітку ще, поки я був у морі, він з'їв одного киргизця, потім зарізав (так тут кажуть) 4-х волів рибальської компанії і, врешті, 19 листопада коня компанії. У киргизців же він винищив штук 10 різної худоби. Оскільки останній по-двиг джулбарса був близько від укріплення, і він міг з'їсти когось із тих, хто має образ і подобу Божу, то 20-го ми й зібрались у кількості чоловік 45, і зробили облаву на цілому острові, який простягається на північ довгою і вузькою косою. Моїм наміром було: відтіснити тигра до води шумом і рухом, а потім, коли він полізе у воду, щоб переплисти на інший берег, то позбавити його життя, для чого по річці спускався човен з кількома стрільцями. Серед учасників облави були також киргизи і рибалки.

Пройшовши кілометри чотири і пів, ми натрапили на слід джулбарса вздовж берега ріки. Тому я посунув туди чоловік п'ять і тримався тут сам, озброєний парою пістолів. Отакечки ми посувались вперед у густому очереті з криками, тріскотінням у барабан тощо. Усі інші йшли по двоє і по троє, близько один від одного. Слід кілька разів виходив на самісіньке узбережжя ріки, але потім круто пішов ліворуч, через глинистий солонець. Ми також повернули ліворуч. Раптом на іншому фланзі облави пролунали постріли. Я поскакав туди (я був верхи), люди побігли бігцем, і ми всією публікою оточили очерет, в якому зачаївся звір. Спочатку зробили по ньому кілька невдалих

* Переклад за виданням: Л. Большаков. Біль о Тарасе, кн. 2, 1993, с. 235–237 (РГА ВМФ, ф. 4, д. 82, лл. 73–76)

пострілів, які змусили його вискочити із засідки; щойно він з'явився, як отримав кулю в бік, що примусило його знов скочити в очерет. Солдат, який вистрілив так вправно (минулої зими він вбив двох тигрів під Раїмом), знову почав ладувати *штуцер*; ледве встиг він скінчити, як джулбарс вигулькнув з очерету і присів на задні лапи, щоб стрибнути на нього, але той випередив тигра і тієї ж миті, як він приліг перед стрибком, пустив йому кулю в лоб, з відстані чотирьох метрів. Удар був настільки добрячим, що тигр як був, так і залишився, прилігши на передні лапи. Ми з тріумфом приволокли його в укріплення.

Шкура, звісно, моя; я віддав її вичиняти одному приятелю-киргизові, а голова джулбарса (тобто самі кістки) висить у мене над постіллю. Череп весь роздроблений, але щелепи цілі. Довжина джулбарса 193 см від кінця морди до початку хвоста; передні лапи удвічі грубші від задніх, а на зуби страшно дивитись. Я милуюсь ними на свободі. У кишках його знайшли багато кабанячих щетин і він надзвичайно вгодований, — не дивина, — все ласа їжа! М'ясо його доволі смачне: як допитливий мандрівник, я негайно зробив *cotelette de filee de tigre a la Kirghise*.

Коли шкуру здерли, до мене прийшов один киргиз з переконливим проханням віддати йому зуби джулбарса. «Навіщо тобі?» — «А коли жінка вагітна, то її мордують шайтани (чорти), і тоді їй треба носити на шиї зуб джулбарса, щоб чорти пішли». — «Хто тобі це сказав?» — «Бакса (чаклун, лікар)». — «Твій бакса бок-джиган (їсть болото)».

Звичайно, що я не розлучився із зубами. Але мені стало цікаво бачити баксу. Оскільки аул його був недалеко, то за ним послали, і він явився через три дні після забиття тигра.

О. І. Бутаков і фельдшер Істомін під час зимівлі на Косаралі

На стіні праворуч — череп тигра.
Жовтень – листопад 1848

штуцер – нім. *stutzen* – нарізна дульнозарядна рушниця у XVI–XIX ст.

cotelette de filee de tigre a la Kirghise – фр. відбивна з тигрячої вирізки по-киргизьки

Всівшись на підлозі, бакса витягнув різновид скрипки, на якій замість струн були пасма кінського волосу, приготував смичок і спитав мене, про що поворожити. Я захотів довідатись про здоров'я дружини, яку залишив *in a family room*, коли урус падша (тобто російський падишах) послав мене сюди, а також про здоров'я мого сина і про те, чи народився у мене син або дочка.

Бакса налагодив скрипку, загравав і заспівав гугнявим та хрипким голосом з різними кривляннями. По-перше, він почав прославляти тингиз тюря, тобто водяного начальника; розводився про мої подвиги, чесноти, про моє батирство і мою ніжну турботливість до дружини й сина; потім став під музику захлинатись і ригати, і кричати до шайтанів, щоб вони поспішали зі своїми вістями. Потому він кілька розів корчив, що знемагає, і скрипичка видавала щонайдикіші звуки; далі взяв ніж і почав забивати його собі у черево (сорочку), пригукуючи: тарт, тарт! тягни, тягни! (себто вісті) і врешті порадував мене повідомленням, що у мене народився син — тому поздоровляю вас із внуком, що дружина моя здорова і що інший син трохи прихворів без мене, але також одужав. Він додав при цьому, що у мене є батько й мати, що у мене два брати і обидва старші за мене, а сестер нема.

Я подарував йому дві картаті хустки, але потім додав ламаною киргизькою мовою, що його шайтан бок-джиган (їсть болото, або, на правду, інший матеріал, якого я через вічливість не називаю); що у мене нема муржи і бала (дружини та дітей), що у мене чотири брати, молодші за мене, і три сестри. Бакса мій скривився, однак залишився вельми вдоволеним моїм подарунком і пішов, повторюючи: «кулдук, кулдук!», тобто падаю ниць перед тобою, батире (богатир)... ■

Казахська стоянка на Косаралі
Жовтень – листопад 1848

in a family room – англ. у вітальні

С. 60:

Укріплення Косарал взимку

С. 61, 62:

Шкуни біля форту Косарал

26 вересня – 5 жовтня 1848

С. 63: **Киргизи біля вогню**

Листопад – грудень 1848

С. 64: **Хлопчик розпалює грубку**

Листопад – грудень 1848

Малюнок був подарований Бутакову в січні 1850 р.

С. 65: **Хлопчик дрімає біля грубки**

Листопад – грудень 1848

С. 66: **Автопортрет.** 1848

С. 67: **Укріплення Косарал,**

де зимували Олексій Бутаков і Тарас Шевченко 1848 р.

Тарас Шевченко. Лірика (вибране з книг 1848, 1849 рр.)

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами

Хіба самому написати
Таке послання до себе,
Та все дочиста розказати,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писання святого,
Святої правди ні од кого.

Та й ждати не маю од кого.
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо!
Без неї, може, обійдусь,
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, я не діждусь!
Мені, було, аж серце мліло,
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затою,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені

На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати Богу не молилась,
Як понесла мене? Що я —
Неначе люта змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за що, ей-богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і самотний
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погібелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дулевину себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате.
Не дурень, сам собі міркуй.

Добро, у кого є господа,
А в тій господі є сестра
Чи мати добрая. Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось...

І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду,
Нема пристанища, господи!..

Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Дар'ю, на якор стали.
З *Ватаги* письма принесли
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав, де б того добра,
Письмо чи матір, взяти на світі.

— А в тебе єсть? — Жена і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім *Аралу*, і пишу.
Віршую нищечком, грішу.
Бог зна колишніі случаї
В душі своїй перебираю
Та списую; щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається-таки, та й годі.

За сонцем хмаронька плыве,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,

Мов мати дитину.

Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ Божий,
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.

Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягнятчком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі зажурившись
Гаєм по долині,
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляца,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

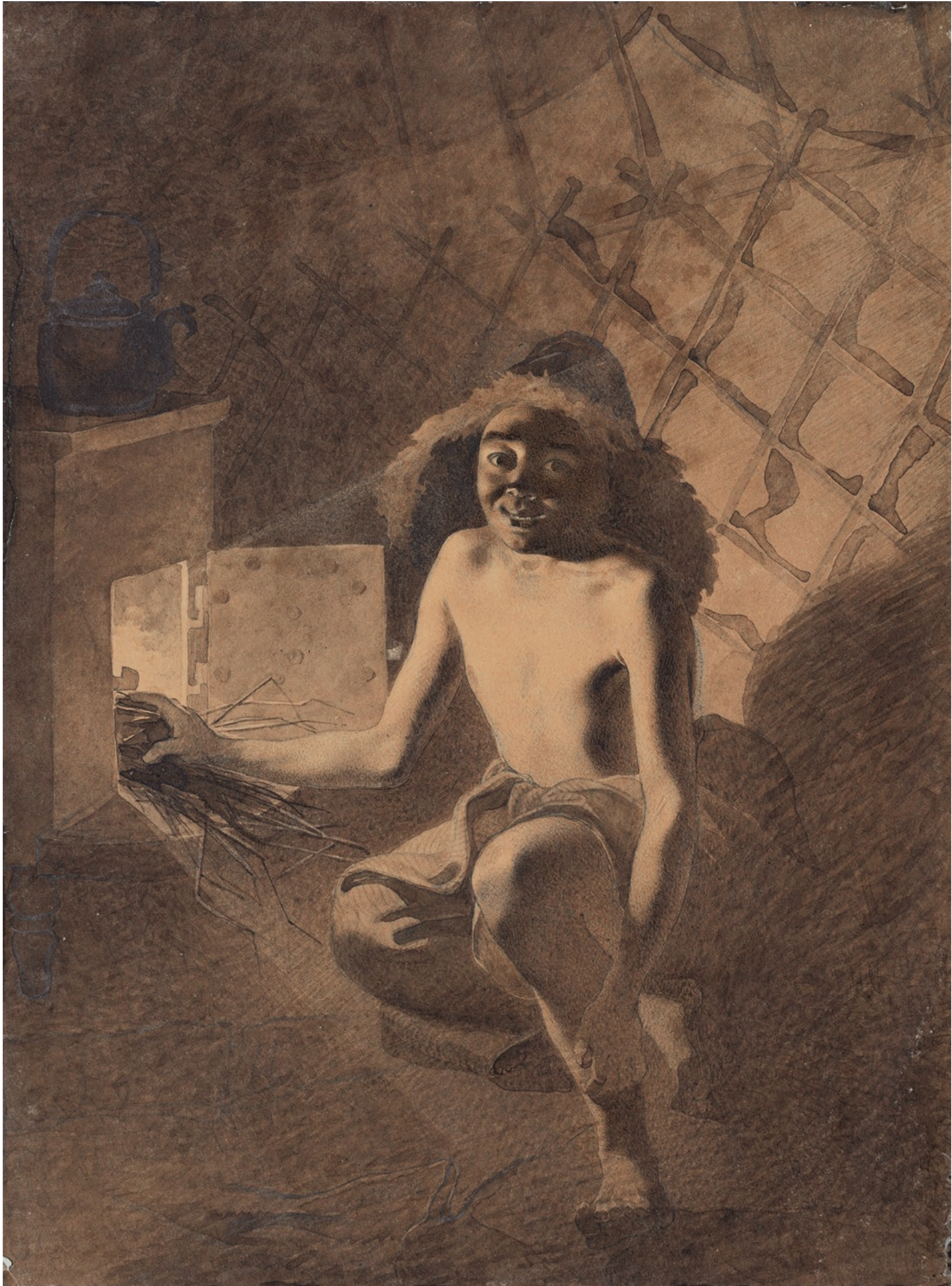
А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинутая Богом.

Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернуться
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться

Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поеднати! — Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!..
Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого.
І умерти!.. О Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Україну!

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отойді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе бере.
Як він свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі,
Та молиться Богу,

Та згадає Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриється —
Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
Завіє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.

І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

1848, декабля 24. Косарал

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою,
Та кайдани собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
Та сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.
Шукаю Бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.

А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого; не чуть,
І мов у полі сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкля трава;
Не хоче правдоньки казать,
А більше ні в кого спитать.

І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом. Не мені

Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні,
Вони з холери повмирили,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе,
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять.
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

Фотó: Christopher Herwig, 2004

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю,
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають.
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одинокую душу
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.

Мати скаже: бодай тії
Діти не родились.
А дівчина подумає:
Я їх полюбила.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!
Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядати
Червонолиця Діана...
А я вже думав спать лягати
Та й став, щоб трохи подивитись
На круглолицю молодицю,
Чи теє... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної,
На вахті стоя,
Журился сам собі чогось,
Та й заспівав, — звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо злиха

Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак.
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..

Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала,
І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люде кажуть і говорять:
Мабуть, він упився.
І я заплакав, жаль малому
Було сіроми-сироти

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелось, —
Чи так, лебедику?! — Еге...

■ Косарал, 4 січня 1849

Байрамляр кутли булсин!

Нехай будуть для Вас щасливими свята!

І ми зустрічали тут новий рік, просидівши до півночі; випили пляшку портвейну, яка вціліла у мене від привезених сюди з Пітера, за здоровіє відсутніх, а на другий день обідали урочисто, за столом, накритим серветкою, — у звичайні дні ми їмо по-артільному, через нестачу сервізів. За обідом був смажений фазан і юшка з кабанини з сальником, — словом, бенкет на всю губу.

Незважаючи на одноманітне життя — після перемоги над джұлбарсом не було жодних розваг, — час йде доволі швидко. В лютому й березні я братиму місячні відстані й готуватимусь до моря, а в квітні попливу знову по водах аральських, і тоді час знову мчатиме шаленим клусом, і я не побачу, як знову сидітиму на коні, мандруючи степом на північ, з увінчаною лаврами главою, а там, хуждай бірса (Бог дасть), і в Миколаїв!

Сусіди наші хівинці ще не приходили, але моя фортеця на воєнній нозі, і я чекаю гостей в лютому. Знічев'я хан хівинський розилає по наших киргизах запальні прокламації і, мабуть, бажає діяти на них з релігійного боку. Так, наприклад, віддані йому султани писали до киргизів: «Чого ви ждете від цих невірних урусів (москалів)? Ідіть до нас, хан вас прийме, приголубить і не дасть скривдити. Якщо ви магометани, то ви мусите облишити невірних, якщо ж ні, то кров і помста на ваші голови!!!»

...Деякі киргизи, налякані погрозами хана, перекочують до хівинських володінь, але інші, трохи розумніші, не вірять ханові і покладаються на захист москалів...

Сумно дивитись, в яких злиднях живуть бідолашні киргизи завдяки цій блудливій кішці — хівинцям. Повсть, якою обтягнуті їхні кибитки, складається з дірок. Важко збагнути, як вони в своїм рам'ї можуть витримувати тутешні зими. А нинішня зима була ще не з жорстоких, хоча морози при хуртовині сягали до 19 градусів. Сирдар'я вкрилась кригою 29 листопада, а скресне, як звичайно буває, мабуть, в середині або наприкінці березня.

Перебування наше тут — істинне благодіяння для киргизів. Старший лікар мого флоту (фельдшер Істомін) вилікував багатьох хворих, для яких виявились безсилим ворожіння *бокси*, хоч *бокса* й брав за лікування по кілька баранів, а лейб-медик мій лікує задурно. Крім того, вони отримують від наших різне шмаття, влітку вимінюють кавуни й дині і живляться крихтами різного роду. Солдати і матроси мають серед дітваків фаворитів, яких вони годують та чепурять і котрих навчили хреститися після обіду в казармі. Собак тут тьма... На свята прийшла одному з рибалок фантазія вбрати собаку якимсь небаченим звіром, і ця вигадка мала блискучий успіх. На свята були й у нас маскаради: матроси і солдати перебирались на генералів, ведмедів, тигрів, турків тощо. Уральські казаки, як старовіри, не брали в цьому участі.

Раїм оживляється, між іншим, заграничною торгівлею: в кінці грудня прибув з Бухари невеликий караван (з 9 верблюдів) з килимами, ковдрами, халатами, бавовняними тканинами тощо. Я замовив хазяїнові, котрий до весни має намір прийти ще раз зі свіжим запасом, щоб він привіз мені килим і шахи, а також рис.

Ось Вам і всі тутешні новини — та й що чекати від здичавілого мешканця пустелі?..

Ради Бога, милі батьки, напишіть хоч рядок — ось більше року, як я не маю ніяких вістей з дому, а між тим, по матінці Росії пройшла холера. Прощайте, будьте здорові й щасливі. Цілую Ваші руки і обіймаю Вас нелічено. *Сизгасах селяматлік телейман!!...*

Амінь.

Дітям по пенді — гніваюсь на них. ■

*Лист лейтенанта Бутакова до батьків від 29 січня 1849 **

Уривки

■ ...Справді, не завадило б посадити хівинського хана не на той *уструв, де іздох Пунабарда*, а, мабуть, на один із відкритих мною островів. Більша частина його підданих тієї ж думки: він до краю розоряє їх своїми вимогами. Особливо жахлива злиденність нещасних киргизів, про яку, не бачивши, не можна собі навіть уявити; дивлячись на них дивуєшся живучості людській; вони ледве вбрані, живуть у прозорих *кибитках*, які продуваються наскрізь морозними вітрами, і мало не вмирають з голоду. Досить сказати, що киргизів, які кочують по Сирдар'ї, було розграбовано 4 рази протягом якихось 8 місяців! І як розграбовано! Хівинець палить і знищує все, чого не хоче або не може забрати зі собою.

Варварства цих підступних розбійників перевершують всякий опис, і завоювання Хіви нами було би якнайбільшим благодіянням для всіх підданих хівинського хана. Бог відає, коли це буде! А шлях прокладено і, можу сказати, прокладено мною; варто привести сюди зо два пароплави по 40 сил, є чудове вугілля, та й кинути чоловік 1000 на береги ханства біля Амудар'ї — цього вистачить позаочі, тому що при першій появі москалів всі киргизи, каракалпаки і більшість туркменів переходять до нас. Для доставки пароплавів, звісно, залізних, знадобиться не більше 600 башкирських возів, яких щороку ходить у степ по 3 і 4 тисячі.

У зв'язку з очікуваним прибуттям хівинців, крім широкої *майни*, яку я постійно підтримую, я звелів очистити лід навколо суден метрів на 30: хівинці коней своїх не підковують, а спішуватись не люблять, отож, їм вельми зле буде на гладкому льоді, під

«Обручев» – перший залізний баркас Аральської флотилії. Був привезений зі Швеції О. Бутаковим і спущений на воду у Раїмі 1853 р. Того ж року брав участь у загарбанні (2767 вояків) кокандської Ак-мечеті (нині Кизилорда)

* Переклад за виданням: Л. Большаков. *Быль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 261–287 (РГА ВМФ, ф. 4, д. 82, лл. 81–84 об.)

уструв, де іздох Пунабарда – острів Св. Гелени. *Пунабарда* – Наполеон Бонапарт, який помер на острові 1821 р.

майна – довга ополонка. Під час кругосвітньої експедиції на військовому транспорті «Або» (1840–1842), для виходу з Петропавлівської гавані в море, Бутаков наказав вручну пропиляти канал у кризі. Матроси пиляли тиждень

вогнем пострілів з гармат, рушниць, і навряд вони надто гаряче візьмуться знищувати судна, котрі їм вельми не до вподоби...

Хід осетрів ще не розпочався, але треба очікувати, що вони з'являться в Дар'ї на масницю. Недавно спіймали одного кав'ярного, і, звісно, прикажчики компанії негайно піднесли свіженького кав'ярцю наміснику царському на Косаралі, а той зі свого боку вельми милостиво з'їв цей кав'ярець. За 12 верст від Раїму вбили недавно тигра, який, кажуть, ще більший від мого; у нього в пазурях був уже один уральський казак, котрого, на щастя, врятувала хутряна шапка; тигр почав теревити її, а в цей час прибули на підмогу інші казаки і вбили звіра...

Тисячу раз цілую ваші руки й обіймаю вас. Хошаман! Сау-бул, сау бул!!! (будьте здорові). Благословіть на майбутні подвиги на морі, куди гадаю відплисти на початку квітня. ■

*Тарас Шевченко до Олексія Макшеева. Раїм, 26 березня 1849 **

Допис у листі молодшого раїмського лікаря Арсентія Лаврова

■ Я вже два місяці як залишив свою резиденцію Косарал, через що й не можу вам повідомити нічого нового про тамтешнє життя-буття люб'язного *О. І.*, а про Раїм і говорити нічого — незмінний.

У спогаді вашому про плавання по морю бурхливому Аральському залишіть куточок для незабуваючого вас

Т. Шевченка ■

*Рапорт начальника описної експедиції Аральського моря О. Бутакова начальникові 23-ї піхотної дивізії О. Толмачову. Косарал, 22 квітня 1849 ***

■ Панові начальнику 23-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанту і кавалеру Толмачову
Начальника описної експедиції Аральського моря

Р а п о р т

У команді ввірених мені суден перебувають 4-го лінійного батальйону унтер-офіцер Хома *Вернер* і рядовий Тарас *Шевченко*. Першого я взяв у минулорічне плавання на пропозицію п. підполковника Матвєєва для дослідження кам'яного вугілля, ознаки якого було знайдено на північно-західному березі Аральського моря, і для геологічних й ботанічних спостережень, причому він виявився вельми корисним, бо честь відкриття пласту кам'яного вугілля належить йому, — а останній був призначений його високодостоїнстю паном *корпусним командиром* для знімання краєвидів у степу і на берегах Аральського моря. Обидва вони будуть мені необхідно потрібні після повернення в Оренбург: унтер-офіцер *Вернер* для остаточного складання покладеного на нього геологічного опису берегів і класифікації взірців гірських порід й ботанічних зразків, які слід відправити до С.-Петербурга, а рядовий *Шевченко* — для остаточного викінчення малярських краєвидів, що в морі зробити неможливо, і для перенесення гідрографічних видів на карту після того, як її буде складено в Оренбурзі.

Про що вашій достоїнності найшанобливіше маю честь донести, прохаючи всепокірно зволити зробити завчасне розпорядження про відправлення названих нижніх чинів разом зі мною на лінію з Раїму, після закінчення майбутньої навігації, а також про негайну доставку їх обох з Орської фортеці в Оренбург.

Капітан-лейтенант *О. Бутаков*

Кос-Арал

22 квітня 1849 ■

* Переклад за виданням: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12 т. Т. 6: Листи... Київ, 2003, с. 48. (ІР НБУВ, III, № 71187)

О. І. — Олексій Іванович Бутаков

** Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 166 (ІЛ, ф. 1, № 406, спр. 201, арк. 17–17 зв.)

Пояснення командира дивізії у супровідній записці до рапорта *О. Бутакова*:

«Рапорт цей найшанобливіше представляючи на дозвіл його високодостоїнності пана командира Окремого оренбурзького корпусу, маю за честь донести, що ці нижні чини віддані до служби: перший в 1844 році за рішенням намісника царства Польського за політичний злочин, а останній в 1847 році за складання обурливих віршів. І задля розв'язання цього я матиму за честь чекати на припис цього [два слова нерозбірливо]. Генерал-лейтенант Толмачов. 12 травня 1849 року, м. Оренбург» (там же, с. 167. ІЛ, ф. 1, № 406, спр. 201, арк. 18)

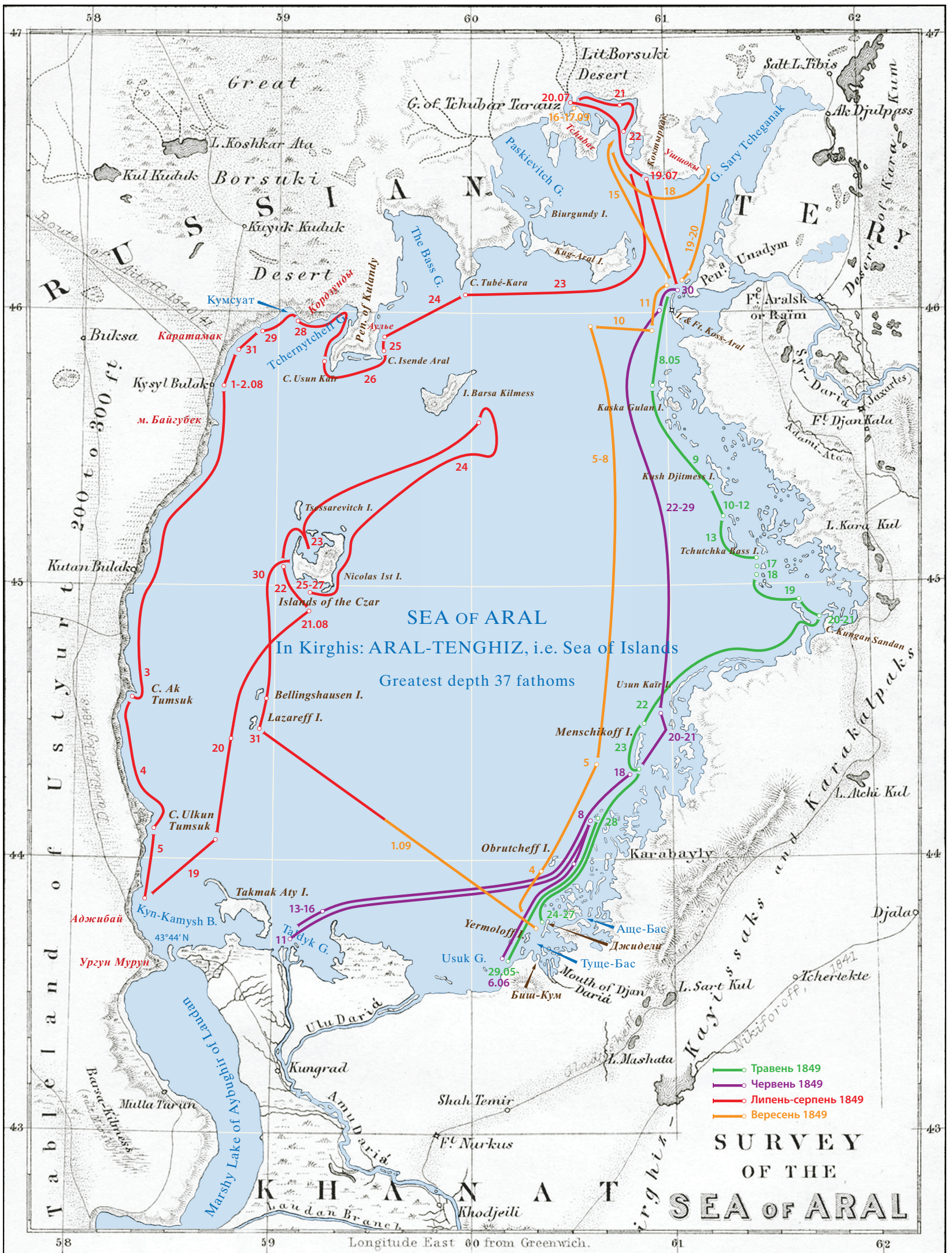
На рапорті написи:

«Представити корпус[ному] командиру для розпоряджень завтра вранці. 11 травня» [О. Толмачов]. «П. корпусний командир [В. Обручов] дозволив повернути з п. Бутаковим *Вернера* і *Шевченка*... Числити в 4-му батальйоні і після закінчення роботи в Оренбурзі повернути в укріплення» [12 травня]. Бутаков, Вернер і Шевченко довідались про це під час стоянки на Косаралі 1–13 червня

С. 73:

Похід 1849 р. на мапі Бутакова 1853 р. Джерело:

Alexey Butakoff. Survey of the Sea of Aral. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 23 (1853), pp. 93-101

Щоденник плавання на шкуні *Костянтин* О. Бутакова

Продовження

6 травня 1849

Закінчивши астрономічні спостереження для перевірки хронометрів, що не давало мені можливості раніше розпочати кампанію цього літа, нині підняв на суднах прапори, а на шкуні *Костянтин* свій брейд-вимпел. Почав робити морську провізію і разом з залогою перейшов від Косаральського форту на північний кінець острова. Стан хронометра Гауза № 27 опівдні 6 травня $11^{\circ}2''.358$ позаду середнього *барбету* укріплення. Добове відставання, визначене обчисленням відповідних висот сонця = $2''.143$ (середнє значення моїх і прап. Поспелова спостережень). Широта форту $46^{\circ}1'18''$ N ш. за обчисленням близьких до меридіана висот, довгота від Грінвіча $61^{\circ}1'44''$ за I східною і I західною місячними відстанями.

Провізії на суднах на три морські місяці на шкуні *Костянтин* і на два з половиною місяці на шкуні *Миколай*.

Розпочав кампанію на шкуні *Костянтин*.

Командир etc. капітан-лейтенант *Бутаков*. Топограф Кузьма *Рибін*. 4 лінійного батальйону унтер-офіцери: Рахматулла Абізаров (з морського відомства). Томас *Вернер*.

Рядові...* переведені з 45 флот. екіпажу: Іван *Петренко*, Микита *Даниленко*, Авер'ян *Забродін*, Прохор *Васильєв*, Густав *Терн*, Гаврило *Погорєлий*;

взяті з Раїмського гарнізону в доповнення: Іван *Васильєв*, Іван *Секерин*, Гур'ян *Андрєєв*, Єфим *Горєєв*, Микола *Семенов*, Петро *Селіверстов*, Осип *Поляков*, Митрофан *Єгранов*, Тарас *Шевченко*.

Пристаць поблизу Раїма.

Бударки. Квітень 1849.

Крига на Сирдар'ї скресла

29 – 30 березня (Л. Большаков.

Быль о Тарасе, кн. 2, 1993, с. 318)

барбет – у XIX ст. прикритий бруствером насипний майданчик для гармат

* Реєстр рядових, відсутній у щоденнику подається за московським рукописом, витяг з якого опубліковано у книзі: Л. Большаков. Быль о Тарасе, кн. 2, 1993, с. 320 (Дневник начальника описной экспедиции Аральского моря в плавание 1849 года, ЦГВИА, ф. 1441, оп. 1, д. 34, лл. 171–189)

7 травня

Простояв у самому гирлі для визначення девіації суднових компасів, але свіжий вітер і стрімка течія річки не дали можливості тримати судно на різних румбах з належною точністю, тому змушений був відмовитись від цього наміру. Тільки визначивши за спостереженнями схилення компаса, я вирішив відкласти перевірку девіації до вигіднішого часу, під час штилю і в якомусь закритому місці.

Ввечері я перевіз залоги обидвох суден на берег для навчання прицільної стрільби зі штуцерів, причому витрачено по 8 бойових набоїв на кожну людину.

8 травня

Пів на сьому ранку з загоном знявся з кітви. До 8 години обидва судна вилавірювали з гирла Сиру і рушили на південь, уздовж східного берега Аральського моря.

Розлучаючись зі мною, шкуна *Миколай* відсалютувала моєму брейд-випелу 7 пострілами, на що я відповів їй такою ж кількістю. Увечері, заштилений, став на кітву проти острова *Каска-Кулан* на глибині 8,5 м. До ночі *зміцніло* так, що я змушений був віддати другу кітву. Береги островів, попри які я проходив, низинні, піщані та з кущами саксаулу.

9 травня

Знявся з кітви опівдні при *тихому вітрі*, але ввечері, заштиливши, знову став на кітву біля острова *Куш-Джигмес*. О 5 год. пополудні помітив у воді мох і дрібну траву, якої проносилося багато; зачерпнувши води, побачив, що на її поверхні виступали смолисті або жирові часточки, які розходились по воді веселковими кольорами подібно до нафти, але жодного запаху не відчувалося.

Береги доволі мілкі, що примушувало йти надзвичайно обережно і триматись віддалік від берегів, бо за 4 кілометри й більше глибина була 2,7 м (6-футової міри*), а іноді й менша. Ніч простояв на кітві.

10 травня

Знявся о 6 год. ранку, як тільки повіяв *легкий вітерець*, і пішов на SO, прагнучи обійти південний кінець острова *Куш-Джигмес*, щоб оглянути і визначити гирло *Куван-Дар'ї*; о 9 год. приткнувся до мілини, що тягнеться на 2 кілометри на північ і кругом півтора кілометра від двох малих піщаних острівців. Мілину цю, особливо небезпечну тому, що вона простягається в море далеко від берегів і нічим не примітна, я назвав «*Стережись!*». Знявшись з мілини та приткнувшись до N на *завозі*, я відправив шлюпку для проміру вперед, до острова *Джангил*, який розташований навпроти гирла *Куван-Дар'ї* (за словами киргиза-проводиря), знову підняв вітрила і вирушив слідом за шлюпкою; об 11 год. після сигналу зі шлюпки, що менше 2 м (7 фу-

Російський штуцер 1809 р.

Нім. Stutzen, англ. rifle – нарізна дульнозарядна рушниця, коротша і легша від мушкета

Каскакулан – 45°39' N, 60°59' E, урочище, друга ділянка Барсакельмеського державного природного заповідника

міцний вітер – 7 балів (50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

тихий вітер – 1 бал (2–5 км/год)

Кушжитмес – урочище, 45°99' N, 61°10' E

* *Морська сажень (англ. фатом)* – 6 футів = 1,8288 м. Звичайна російська сажень – 7 футів = 2,1336 м

легкий вітер – 2 бали (6–11 км/год)

Куандар'я, Куван-Дар'я – протока Сирдар'ї, що бере початок вище селища Кармакши (тепер Жосали); інші назви: Форт № 2, Джусали). Протока то наповнюється водою і досягає до Аральського моря (1899 р.), то повністю висихає. (Л. Берг. Аральское море. С.-Пб. 1908, с. 128–129)

Стережись, рос. Берегись – мілина, острів, урочище Кузгурмес, Кузкурмес, 45°09' N, 61°15' E (Л. Берг. Аральское море. С.-Пб. 1908, с. 182)

Джангил – урочище Жингилдитубек, 45°12' N, 61°21' E

тів) глибини, став на кітву на глибині 2 м. Опівдні *посвіжішало*, через що для нового промірювання не можна було відправити шлюпку раніше, ніж пів на третю год. після полудня. Біля мілини *Стережисьь* звелів знову зачерпнути води з-за борту і помітив вчорашні ознаки наявності в ній масної або смолистої речовини*.

* Далі закреслено:

Необхідність спостережень астрономічного пункту, за яким би з вірогідністю визначилось положення мілини *Стережисьь*, примусила мене підійти до острова Джангил ближче, ніж би приписувала обачність, на глибині 1,8 м, але тут скрізь настільки мілко, що без подібного фізику довелося би відмовитись від усіх робіт.

На острові *Джангил*, низинному з піщаними пагорбами, солонцем посередині, заростями очерету і розкиданими кущами тамариксу (*джангил-агач*), видно залишки невеликого киргизького кочів'я, а також сліди тигрів, вовків, лисиць і кабанів. ...

11 травня

Простояв на кітві, зробив спостереження, посилав за дровами. Ввечері знявся звідти до мілини *Стережисьь*, але штиль і темрява примусили стати на кітву о 9 год. вечора.

12 травня

Знявся з кітви, прилавірував до мілини, оглянув, визначив її. На ній незліченна кількість мартинів і пташенят, які щойно вилупились з яєць. Щоб зробити цю мілину хоч трохи помітною, на ній встановили знак із пташиних гнізд.

13 травня

Знявся з кітви вранці з наміром перейти до Царських островів для морського промірювання до них і для промірювання біля них, оскільки південний вітер не дозволяв просуватись далі на південь; скоро, однак, заштилило, вітер змінився, і я спустився далі вздовж островів, які прилягають до східного берега Аральського моря. О 2 год. пополудні став на кітву біля острова *Чука-бас*. *Вітер* незабаром *зміцнів* від W з жорсткими поривами, тож примусив відстоюватись на 2-х кітвах.

14 травня

Трохи тихіше, але *вітер* все ще *міцний* з сильними поривами. Стояв на обох кітвах.

15 травня

До полудня затихло. Знявся з кітви і наблизився до берега, але шлюпку для знімання все ще не можна було послати.

16 травня

Їздив на острів для спостережень і посилав топографа Рибіна для знімання, яке він скінчив о 5 год. вечора. Острів складається з наносного піщанистого і солонцюватого ґрунту; на ньому в копанках є снігова вода, росте очерет і велика кількість тамариксу. Нарубав дров.

17 травня

Близько полудня знявся і перейшов до невеликого острова *Чикита-Арал*, для знімання якого відсилав топографа. Острів оточений мілиною і на ньому величезна кількість гнізд бакланів, лебедів і *баби-птиці*, в яких були вже пташенята різного віку. Нема нічого плюгавішого, ніж малі бабенята: вони вилуплюються червоні, без пуху, лежать у гніздах і тільки важко дихають. Зауважив, що матки приносять для них їжу залежно від віку: для щойно вилуплених рибки були дрібні, як *сниток*

Гніздо мартина (чайки)

Фото: Мастак МС

свіжий вітер – 5 балів (29–38 км/год), середня висота хвиль 2 м. Важлива подробиця: при 5-бальному вітрі спустити зі шкуни 2-весельну шлюпку було ризиковано

Чука-бас – урочище Шошкабас, 45°7' N, 61°19' E

міцний вітер – 7 балів (50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

Чикита-Арал – урочище Шикита, 45°2' N, 61°19' E

Малюнок Т. Шевченка «Острів Чикитаарал» не зберігся. Відомий за репродукцією у виданні: Малярство і скульптура. 1938. № 3, с. 18

баба-птиця – пелікан, *Pelecanus*

сниток – дрібна риба *Osmerus eperlanus* – атерина, корюка, корюшка європейська, снідка, сніток

завбільшки; потім більші і далі *crescendo*. Для великих у зобі великі рибини. Дзьоби бридкі. Лебедики прегарненькі, баклани народжуються чорними, і гнізда їхні коло бабиних. Лебедів, бабів, бакланів, мартинів і великих чайок безліч. Острів низинний, вкритий мушлями; на ньому росте очерет і розкидані кущі тамариксу. На обох цих островах нема й сліду перебування киргизів.

Ввечері знявся і перейшов до острова *Чикан-Арал*, що на близькій відстані до S, і став на кітву на його західній стороні.

18 травня

В 4 год. ранку відправив топографа для знімання. О 8 год. раптовий вітер від W, і *засвіжіло*, тому я негайно подав сигнал з гарматним пострілом відправлений на берег шлюпці. Вітер тим часом *зміцнів* до того, що шлюпка не змогла вигребти до судна, тому її витягнули на берег. О 9 год. ранку вітер подужчав до сили *шторму*, і я кинув другу кітву. О першій годині при одному з жорстоких поривів обірвався канат у *даглистової* кітви (ліворуч). З побоюванням за *плетх*, тому що я знав ненадійність канатів,* я прив'язав обривок *даглистового* каната до *верна* і кинув його на допомогу *плетху*. Хвилі здійнялись величезні і, так би мовити, бурунні, через що кожний вал з жахливою силою вдаряв по шкуні, котра загалом легко спливає на хвилі, і я щохвилини чекав на загибель.

* Примітка Бутакова:

Я випробовував їх весною за штатними вимогами, і кабельтові витримували замість узаконеної на казенних канатних заводах ваги від 48 до 192 кг тільки 49,2 кг.

Острів Чеканарал. 18 травня 1849

crescendo – іт. зростаючи

Чикан-Арал – Чеканарал
44°58' N, 61°22' E

шторм – вітер 9–10 балів
(75–102 км/год), вис. хвиль 7–9 м

дагликс або *даглист* – нід. *dage-lijksch anker*, щоденна кітва – кітва на лівій стороні судна.
плетх – головна кітва (праворуч)

кабельтов – англ. *nautical cable*, нід. *touw (тов)* або *kabel (кабель)* – груба линва (канат, трос) діаметром 6–13 дюймів (47–111 мм) стандартної довжини (= 0,1 морської милі). Звідси міра довжини: рос. *кабельтов*, англ. *cable length*, нід. *kabellengte* або коротко – *een kabel*, один кабель. 1 кабельна [відстань] = 185,2 м

О 7 год. вечера налетів страшний шквал з градом. Не збагну, як не обірвались канати і як ми залишились цілими. Потім всю ніч ні вітер, ні хвилі нітрохи не стихали. І ми зобов'язані порятунком лише Божому милосердю.

19 травня

Після полуночі вітер почав пом'якшуватись і переходити до NW; о 10 год. гарматним пострілом я подав сигнал знімальній групі і вона вернулася успішно на судно після цілодобового голодування. Підняв даглист за *буйреп*.

О 1 год. знявся з ківти, але, не побачивши на півдні островів, вирушив до східного берега, щоб визначити на ньому астрономічний пункт.

О 9 год. вечера став на ківту через темряву, пройшовши на північно-східну сторону великого острова *Аталик-Арал*, де було настільки мілко і глибина така нерівна, що я відправив шлюпку попереду для промірювання.

20 травня

Підійшов ближче до берега навпроти урочища *Кунган-Сандан* і з'їхав на нього з озброєною партією для обстеження, спочатку гадаючи, що це не материк, а один із численних островів, котрими всяяна східна сторона Аральського моря.

Людей на ньому я не бачив. Залишивши вартового на шлюпці і наказавши решті гребців рити колодязь, щоб довідатись, чи нема прісної води, я пішов удвох із топографом Рибіним, узявши по штуцеру на плечі, всередину берега, щоб огледітись з якогось високого пагорба. Пройшовши кілометрів 4, ми переконались, оглянувши місцевість з узвишся, що це справжній материк. Це урочище виступає далеко в море, утворивши з двох сторін великі затоки, з північної *Уч-Уткуль*, а з південної — *Бусай*. Прибережжя півострова *Кунган-Сандан* складається, по-перше, з низької, на рівні

Шторм

Малюнок у Шведському музеї історії мореплавства (<https://digitaltmuseum.se/021026023033/teckning>).

буйреп – линва, якою буй з'єднується з ківтою

Аталик-Арал – тепер урочище
Аталик – 44°54' N, 61°33' E

Кунган-Сандан – півострів на мапах Бутакова і Ханикова, тепер урочище Улькен-Сариша – 44°56'30" N, 61°38'45" E. Астрономічний пункт Бутакова Кунган-Сандан – 44°52'24" N, 61°46'45" E (Л. Берг. Аральское море, С-Пб., 1908, с. 113)

№ 117-84.

В. Б. Мандрицького Бусай 5.

з водою піщаної рівнини, на якій подекуди невеликі пагорби з очеретом; далі простягається вздовж води ряд піщаних насипів (dunes), що поросли кущами саксаулу, тамариксу, зрідка маслинки і *куян-суюку*, куща, з якого киргизи і каракалпаки добувають жовтий барвник. Тут вода у копанках гірка. Слідів кочів'я не було видно, але багато траплялося слідів лисячих, сайгачих і кабанячих, хоча самих звірів ми не бачили. Біля висот, кілометрів за 4 від прибережжя, видно за рештками обгорілих вогнищ, що тут зупинялись люди. У довжину півострова простягається кілометрів на 5 досередини солоне озеро, яке має сполучення з морем, завширшки не більше 210 м, а подекуди менше 100 м. Озеро це мілке з морського боку, але потім його вбрід перейти не можна. Береги заток при урочищі *Кунган-Сандан* є найбільш східними частинами з усього цього берега, який звідси починає відхилятися до SW.

21 травня

Зробив спостереження і нарубав дров.

22 травня

На світанку відправив уперед шлюпку для промірювання до виходу з південної сторони *Аталик-Аралу* і знявся з кітви слідом за нею. Під кінець 9 год. вечора заштиліло, тому я став на кітву біля північного кінця великого острова, на підході до якого від N є оголена піщана мілина на відстані 4 милі. Острів цей, *що не має киргизької назви*, я назвав на честь його світлости начальника головного морського штабу й. і. в. *Островом Меншикова*.

Затока Бусай, півострів Кунган-Сандан, східний берег Аралу

20 травня 1849

Уч-Уткуль – урочище Кашкинсу (на мапі Ханикова — Utch G.)

куян-суюк – від казах. коянсуек, заячий кущ – *Ammodendron* – Амодендрон або піщана акація. Л. Берг згадує піщану акацію Конолли: *Ammodendron conollyi* Bunge (Л. Берг. Аральское море, С-Пб., 1908, с. 166)

23 травня

На світанку перейшов уздовж північно-західного берега острова, відправив топографа для знімання і людей для риття копанок. На острові, довжина якого 14, а найбільша ширина близько півтора кілометра, ми знайшли чудову снігову воду, якою відразу почали наливатись. Мені вдалося взяти лише 5 відер води, бо після полудня *вітер засвіжив* і примусив зайти за південний кінець острова. Тим більше прикро, що сирдар'їнської води залишилось уже мало.

Уздовж берегів острова Меншикова простягаються піщані порослі очеретом узвишся, подібні до хвиль (dunes). На ньому багато *джангил-агачу* (тамариксу) і *куян-суюку* (жовтого барвникового дерева). Глибина поблизу — 4,2 і 3,7 м на західній стороні, а на східній, котру я оглянув згодом, простягається від південної частини на SO мілина, на якій глибина 1,2 – 1 м і менше. На східній стороні острова добре стояти при сильних W і NW вітрах. До вечора знімання було закінчене.

24 травня

Вранці знявся з ківти і пішов уздовж берега далі на SW. О 10 год. відкрився невеликий острів, котрий я назвав на честь начальника піхоти Оренбурзького окремого корпусу *Островом Толмачова*, але знімання його відклав до іншого часу, поспішаючи до берега, до висот, які обіцяли зручний астрономічний пункт. Приблизно пів на восьму став на ківту проти острова *Кизил-Чали* на відстані майже 2 км. Ближче не можна — надто мілко.

25 травня

До полудня *свіжий вітер* не дозволив посилати шлюпку на берег. Але о другій годині стихло, і я поїхав до берега для рекогносцирування місцевості.

Прибережжя утворює простору піщану рівнину, на якій пагорби з саксаулом і тамариксом з'являються, якщо пройти близько півкілометра досередини. Далі йде довгий і подекуди вузький рукав моря, який починається з NO сторони. Бажаючи переконатись, чи це там острів, чи частина материка, я взяв зі собою унтер-офіце-

Куян Суюк. Ammodendron

Острів Меншикова – урочище Кендирлі, Кіндерлі, 44°26' N, 60°46' E.

У Берга – Острів Меншикова або *Тюлькелі* (Л. Берг. Аральское море, С-Пб., 1908, с. 181).

О. Русов повідомляв, що в колекції, яку зібрав А.О. Козачковський і передав В.П. Коховському, був малюнок з авторським написом: *В. Б. о. Меншикова «східний берег острова Меншикова»* (Русов А. Коллекция рисунков Т.Г. Шевченка. Киевская старина, 1894, № 2, с. 186). Де твір тепер – невідомо

свіжий вітер – 5 балів (29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

Острів Толмачова – урочище Толмачова – 44°12' N, 60°30' E

О. Русов повідомляв, що в колекції, яку зібрав А.О. Козачковський і передав В.П. Коховському, був малюнок з написом рукою Шевченка: *О. Обручева* (Русов А. Коллекция рисунков Т.Г. Шевченка. Киевская старина, 1894, № 2, с. 186). Де твір тепер – невідомо

Кизил-Чали – ?

ра Вернера, який збирав поміж іншим ботанічні екземпляри, і двох рядових. Усі ми мали по штуцеру. Вдалині від берега виднівся високий дим (за словами *мого киргиза*, каракалпаки ходять туди випалювати вугілля на продаж у Хіві, де його вживають для жарівень). Отож ми вирушили від берега до висот *Джиделі*, що піднімались круто на 15° . До них я дістався, пройшовши стомливих 7 кілометрів по сипучих пісках і пагорбах. З цих висот я переконався, що перебуваю на острові, який відокремлений від материка вузькою протокою, що врізається глибокими затоками в обидва береги.

На *Биш-Кумі* місцевість дуже подібна до місцевості *Кунган-Сандану*. Спочатку, після рівнини, де-де порослої очеретом, йдуть ті самі *dunes*, що поросли чагарником, потім вузький рукав моря, за яким рослинності більше і ґрунт трохи твердіший, хоча також піщаний, а потім пагорби, що височіють щораз більше. На них я бачив маленьких зайців з довгими задніми лапами, що зустрічаються у степу з північної сторони Сирдар'ї, подібних з вигляду до новоголландських [австралійських] кенгуру, і ховрахів. Рослинність складається з тамариксу (*джангилу*), зрідка дикої коноплі, *куян-суюку* (амодендрону, жовтого забарлювача) і різних чагарничків, що ростуть на пісках.

На шляху досередини від рукава моря трапились два солоні озера: одне окружністю кілометрів 2, інше — кілометрів 8. Пізно ввечері я повернувся на судно.

26 травня

Сильний вітер з моря, який примусив відстоюватись на 2-х кітвах, не дав можливості зійти на берег.

27 травня

Зранку поїхав для астрономічних спостережень і разом з тим наказав нарубати дров. Пів на шосту вечора знявся і пройшов до *острова Обручова*, де став на кітву наприкінці 9-ї години.

Биш Кум. Вдале полювання

1849 року Бишкум досліджувався двічі: 25 травня і 2–3 вересня

Джиделі – урочище Карабайлі на схід від о. *Єрмолова*. Вдруге біля висот *Джиделі* Бутаков пробував 1 – 4 вересня 1849.

Тепер це – $44^\circ 44' N, 60^\circ 24' E$

Биш-Кум – острови у дельті Кокдар'ї – *Східний рукав Амудар'ї*... зветься *Куван-Дар'я* або *Кок (Синій)*... і під назвою *Янги-Су* впадає в затоку *Туще-Бас* навпроти острова *Єрмолова*... *Янги-Су* тече між кількох невеликих горбкуватих острівців, які називаються «*Биш-Кум*» (А. Boutakoff and John Michell. The Delta and Mouths of the Amu-Daria, or Oxus. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 37 (1867), p. 152–153). На мапі Бутакова Яни-Су (або Джани-Су) неправильно позначено як «*Джандар'я*». (Л. Берг. Аральское море, С-Пб., 1908, с. 174)

сильний вітер – 6 балів (39–48 км/год), вис. хвиль 3 м

28 травня

Вранці знявся і перейшов до *острова Толмачова*, де став на кітву о 1 год. пополудні і негайно відправив топографа для знімання, яке він скінчив о 6 год.

29 травня

Я знявся з кітви для подальшого огляду східного берега, але примілкусть його примусила триматися західніше, ніж я бажав. Надвечір вітер *засвіжив* і при заході сонця я став на кітву неподалік у видимості берега біля впадіння в море безлюдної протоки р. Амудар'ї, яку називають *Джалтак*.

30 травня

Рано перейшов трохи ближче до тієї коси, навпроти якої *минулого року* знайшов прісну воду, але *вітер*, що *засвіжішав*, примусив стати на обидві кітви.

31 травня

О 4 год. ранку послав шлюпку для промірювання на OSO, але скоро після її повернення *вітер зміцнів*, і я не міг зрушити з місця.

1 червня

О 6 год. ранку перейшов на відстань півтори милі до мису, утвореному порослим очеретом річковим намулом, але вода біля місця котвичення була не набагато прісніша від морської.

2-3 червня

Сильні північні *вітри*, трохи пом'якшувались надвечір. Весь час залишався на двох кітвах.

4 червня

Надвечір стихило, тому я послав шлюпку для промірювання на SW; за пів милі від судна глибина, що дорівнювала 2,7 м, почала швидко зменшуватись, і за півтори милі води було лишень 0,6 м.

5 червня

О 7 год. ранку, завівши та зіставивши хронометри, і взявши про всяк випадок 6 штуцерів і 4 *мушкетони*, я поїхав на шлюпці з топографом Рибіним для оглядин затоки *Джалтак* і місця, де би заpastись водою, яка у мене вже давно скінчилась. Поперек затоки простягається 60 і 45-сантиметрова мілина, що йде всередину і вглиб затоки. На всьому цьому просторі розкидано порослі очеретом наноси, а сам рукав річки, яка має доволі слабку течію, йде вздовж східної сторони. У її руслі до мілини траплялась глибина до 1,2 м. Більшу частину цієї затоки ми обійшли вбхід. Мабуть, гирло тутешнє, беручи до уваги наносні острови, було швидке і виливало в море велику кількість води, але хвилі від панівних північних вітрів і винесений рікою намул принесли до нього стільки осадів, що воно мало-помалу замулювалось і міліло, а разом з тим і течія у ньому послаблювалась, через що значна частина води ринула до нового, найбільш східного гирла Амудар'ї, що впадає в море біля *Биш-Куму* і називається *Джан-Дар'я*.

Киргизи кажуть, що *Джан-Дар'я* відокремилась від *Аму-Дар'ї* всього 9 років тому. Я не бачив тут жодних ознак присутності людей, а вода була солонувата навіть у самому руслі, про яке йшлося вище. Це мене вельми здивувало, тому що *минулого року* я знайшов просто біля судна поза мілиною, що перегороджує це гирло, зовсім прісну воду. Але тоді були тривалі штили, між тим як тепер вже 2 місяці поспіль май-

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

Джалтак – на мапі Бутакова
Usun G. – урочище Жилтирбас –
43°30' N, 59°50' E

минулого року – 2 вересня 1848

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

сильний вітер – 6 балів
(39–48 км/год), вис. хвиль 3 м

мушкетон – вогнепальна зброя з люфою (стволом), коротшою ніж у мушкета, більшого калібру, з кремінним замком та лійкоподібним роширенням (розтрубом) на кінці люфи. Звичайна абордажна зброя. Від кінця XVIII ст. для флоту Росії виготовляли мушкетони з люфою 56 см (калібру 35–36 мм) та 36 см (калібру 40–42 мм). Інша назва – тромблон

Абордажний тромблон
Кінець XVIII – початок XIX ст.
Фото: Северилов Андрій

же неперервно панували *сильні північні вітри*, які з осені минулого року ще більше замулили гирло, а відтак іще послабили витік прісної води.

Зробивши окомірне знімання затоки, я повернувся на судно о пів на другу годину, але вигріб туди важко при північному вітрі, що посилювався, з двома 8-відерними барильцями води. Позосталу частину дня відстоювався на обидвох кітвах.

6 червня

Уночі стихло, і вранці повіяв *помірний NNW вітер*. Оскільки стоянка на кітві тут була незручна біля підвіреного неприяельського берега, а по воду довелось би посилати надто далеко, отже, з небезпекою, і при тому вода була не набагато краща, ніж за бортом, я наважився зняти з кітви, щоб налитись біля *острова Меншикова*, сподіваючись що колись зміниться вітер, а у водяні цистерни налив воду з-за борту, яка, як мною згадано вище, була трохи прісніша від тутешньої морської води, але все-таки значно гірко-солонувата. Надвечір я прилавірував до мілини поблизу *Бши-Куму* і, через штиль, став на кітву.

7 червня

На світанку знявся і почав лавірувати на північ, але близько 6 години став на кітву, побачивши перед собою мілину, яку відразу послав промірювати на шлюпці. Виявилось, що мілина зовсім перегородила мені шлях, вигинаючись на дві сторони до SO і SW. Глибина на ній від 1,4 до 1,0 м.

Біля полудня *заштормило* зі шквалом, через що приспустившись трохи, щоб вийти за межі мілини, я став на кітву і простояв до наступного ранку.

8 червня

Весь день пролавірував і надвечір став на кітву біля *острова Толмачова*, куди відразу послав шлюпку по дрова і для риття копанок, але вода тут виявилась зовсім гіркою, гіршою, ніж коли її тут *шукали перший раз*.

9 червня

Простояв за островом на двох кітвах при *міцному* і поривчастому NNW вітрі. До ночі заштиліло.

10 червня

Вранці знявся з кітви і пішов до прилеглого від східного берега острова, з надією знайти там воду, але й там пошуки виявились марними. Збагнувши, що поблизу ніде добути води, що до *острова Меншикова* не пускають вітри, бо лавірувати при брижах на плоскодонному судні неможливо, і побоюючись, що на *острові Меншикова* снігова вода може вже бути зіпсутою і непридатною до вживання, оскільки на *острові Толмачова* вода була набагато гіркіша, коли вдруге рили копанки, ніж коли їх *рили першого разу*, а між тим всі ми вже кілька днів потерпали від солоної води на бігунку, і у багатьох із залоги були в животі судоми, — я, з острахом, щоб проносиці не перетворились на криваві і не почалася смертність, визнав вимушеним підкоритись крайнощам і, знявшись вночі, спустився до середнього гирла Аму, віддаючи йому перевагу проти східного, при якому панівні сильні північні вітри ще весь тиждень могли не дозволити мені посилати шлюпку за поганенькою водою.

11 червня

На початку 6 год. вечора я став на кітву навпроти острова *Токмак-Ата* за 2 милі від гирл ріки, так що можна було набирати свіжу воду за бортом. Щойно залага почала пити добру воду, хвороба відразу припинилась.

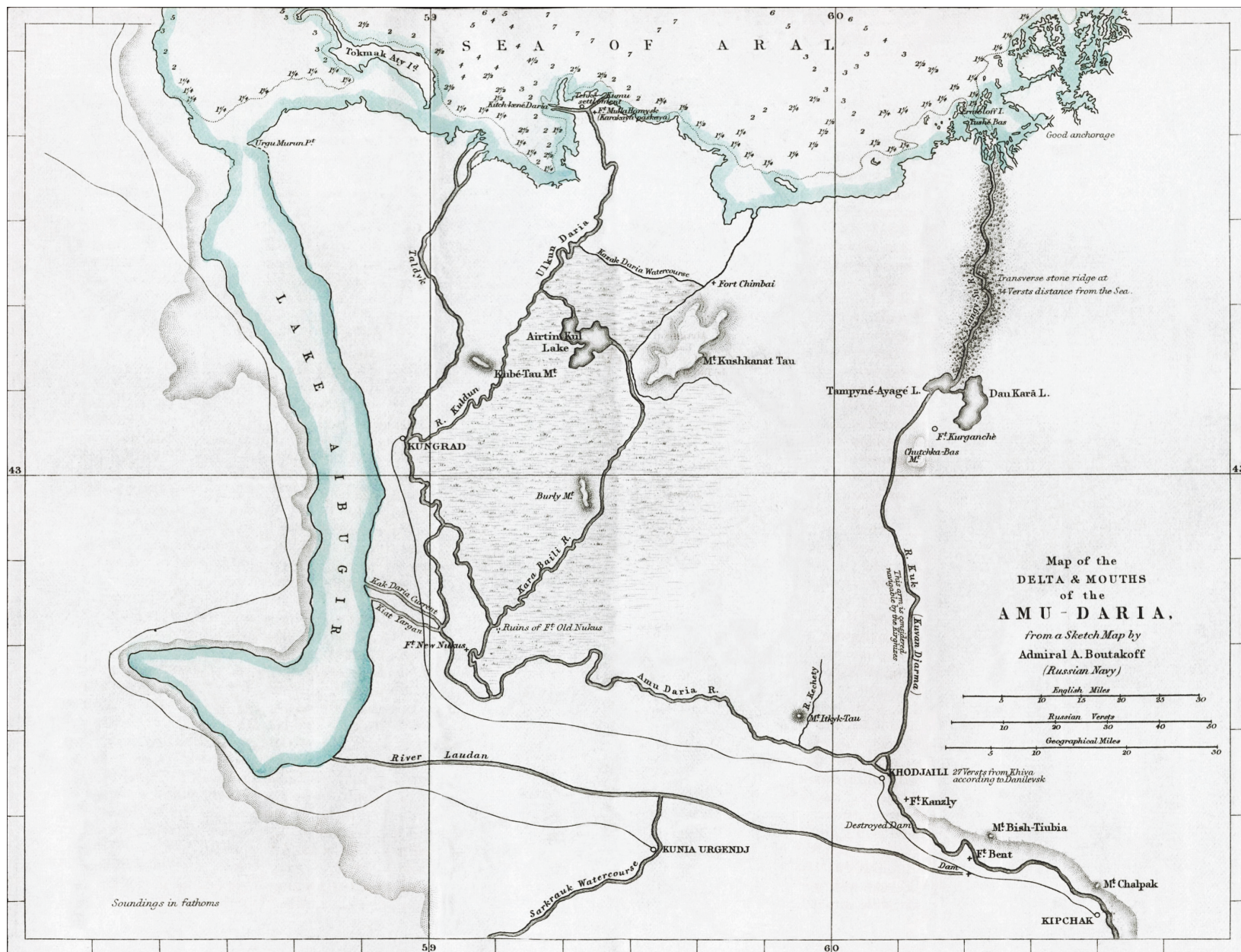
помірний вітер – 4 бали
(20–28 км/год), вис. хвиль 1 м

шторм – вітер 9–10 балів
(75–102 км/год), вис. хвиль 7–9 м

шквал – раптове різке збільшення сили вітру тривалістю більше хвилини, на відміну від короткочасних поривів вітру. За визначенням Всесвітньої метеорологічної організації: зростання швидкості не менше ніж на 8 м/с до швидкості не меншої від 11 м/с тривалістю не менше 1 хв

шукали перший раз, рили першого разу – 24 травня 1849

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

12 червня

Штиль. Налився водою і вночі, з усіма потрібними осторогами, оглянув, узявши з собою топографа Рибіна, найближчий до острова *Токмак-Ата* притік Амудар'ї, але до нього йде розлога мілина завглибшки 0,6 або 0,5 м, а в ньому глибина не більша. Із цього, а також з торішнього огляду цих гирл Аму я переконався, що в цьому рукаві ріки тільки через один протік, перейдений мною вбхід минулого року, де бистрина збивала з ніг, можна пройти на мілкосидячому залізному пароплаві.

На острові *Токмак-Ата* я не бачив жителів, ані ознак житла, хоча на березі затоки були невеликі аули каракалпаків і виднілось багато юрт. Киргиз мій, який бував тут 8 років тому, пояснив мені причину цієї безлюдности: на острові *Токмак-Ата* сталих кочовищ не буває, тому що для великого аулу острів занадто малий, а малими аулами каракалпаки не кочують, але головне — на острові є могила одного святого, куди, починаючи від серпня, приходять багато прочан, яких, однак, не пускають туди, поки не зберуть для хана ягід маслинки, для чого він присилає особливих чиновників. Сам хан приходиться на прощу взимку. Хан забороняє також вирубувати тут ліс. Ось чому на *Токмак-Аті* нема рільництва, і це є причиною велелюддя на ньому наприкінці минулого серпня і безлюдности на початку нинішнього червня. Тут я визначив астрономічно довготу і широту місця перебування судна.

Мапа дельти і гирл Амудар'ї

A. Boutakoff and John Michell. The Delta and Mouths of the Amu-Daria, or Oxus. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 37 (1867), p. 152–153.

13-15 червня

Усі ці дні минули в лавіруванні із затоки *Талдик*. *Тихі вітри* з брижами робили лавірування досить повільним, але зате дали мені можливість зробити з судна доволі правильне знімання берегів затоки.

16 червня

Другої годині ночі повіяв рівний вітер. Я негайно знявся з кітви, але через півтори години мене увігнало в усі *риффи*, вітер зміцнів до *шторму*, зайшов до NNO, здійняв величезні хвилі (на глибині 15 м) і почав притискати мене до півдня, через що я став на обидві кітви.

17 червня

О 1 годині пополудні стихилось, знявся з кітви і пішов у *бейдевінд* уздовж південно-східного берега з тим, щоб знайти шкуну *Миколай* і забезпечити її по можливості; особливо, зазнавши сам крайню потребу у воді, я мусив остерігатись, що й там її потребують, тим більше, що на шкуні *Миколай* нема залізних цистерн, а вода в діжках швидко псується. Розом з тим мені необхідно було передати прап. Поспелову певні відомості та дізнатись про хід його робіт.

18 червня

Пройшовши всю ніч, я о пів на п'яту пополудні став на кітву біля південного кінця *острова Меншикова*.

19 червня

Через *сильний N вітер* простояв на кітві. Прагнучи довідатись місце шкуни *Миколай*, я пустив увечері дві ракети, але відповіді на них не було.

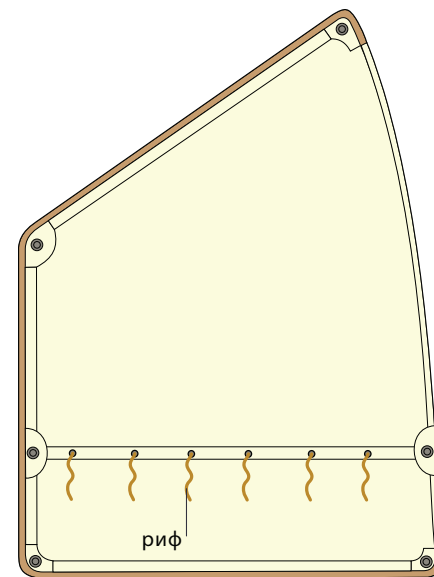
20 червня

Вранці знявся і пішов східніше від *острова Меншикова*. Об 11 год. став на кітву біля острова, що прилягає до східного берега. Відславши туди шлюпку по воду, я довідався, що на місці цього острова облаштовано знімальний маяк. О 8 год. вечора я з'їздив туди сам і переконався в істині на власні очі, дійшовши до висновку з цього, що прап. Поспелов вже пройшов до S від цього місця і що я розминувся з ним, йдучи вночі, я вирішив наступного ж дня спуститись до нього, а між тим випустив о 9 год. вечора ще дві ракети, але й на цей сигнал відповіді не було.

21 червня

Йшов цілий день уздовж берега і після заходу сонця зійшовся зі шкуною *Миколай*. Прап. Поспелов зробив майже все знімання східного берега, і йому залишалось скінчити тільки 30 миль.

18 травня він потерпав так само, як я; у нього також обривались линви, і він, як і я, був на краю загибелі. Погані властивості шкуни, яка зовсім не може лавірувати, хоч вітрила і пристосовані для цього, дуже затримували його і в загрозованих випадках збільшували небезпеку. Вода у бочках псувалась через 4 дні, тож вони мусили вилити за борт навіть воду, взяту зі *Сирдар'ї*, і часто зоставались на морській воді, що неминуче супроводжувалось бігункою. У гирлі *Куван-Дар'ї*, яких два, вони зовсім не знайшли води, а бачили тільки висохле русло. *Куван-Дар'я* тепер взагалі не вливає води в Аральське море; русло її загачене киргизами 60 кілометрів вище для землеробства. Вода у руслі затримується у ковбанях від танучих снігів. Скрута змушувала прап. Поспелова, який спочатку знаходив воду в копанках на островах (але та вода не витримувала в бочках навіть дві доби, а гіркла і тухла), спускатись по воду

Рифи на гафельному вітрилі
Рис. Tomasz Rojek, Gaff-rigged-sail-nr.svg

тихий вітер – 1 бал (2–5 км/год)

брати рифи, рифити – гол. *repen*, зменшувати площу вітрила при значному посиленні вітру. Від гол. *reef, rif* – реф, риф, шнурова зав'язка приторочена до вітрила. Горизонтальний ряд зав'язок-рифів дає можливість згорнути частину вітрила підв'язуванням.

шторм – вітер 9–10 балів (75–102 км/год), вис. хвиль 7–9 м

сильний вітер – 6 балів (39–48 км/год), вис. хвиль 3 м

Куван-Дар'я – Куанадар'я, Жанадар'я – 45°20' N, 61°30' E

до східного гирла Аму, до *Джалпаку*, де йому вдалось запастись на кілька днів такою ж солонуватою водою, яку я там брав. Я віддав йому 60 відер амудар'їнської води і вночі вирушив на північ, щоб мати смугу проміру через все море і доповнити запас провізії у гирлі Сиру, щоб потім не бути зв'язаним у своїх подальших діях, зазнавши як у минулорічному, так і в нинішньому плаванні, наскільки легко в Аральському морі йти на вітрилах від N до S, проте як надзвичайно важко підніматись назад.

Шкуна *Костянтин*, хоч і плоскодонна, все ще може вигравати лавіруванням при помірному вітрі, та, на жаль, рівні помірні вітри бувають тут вельми рідко, а найчастіше — сильні вітри, після яких завжди настають штилі з великими брижами, які роблять лавірування зовсім неможливим. Але прап. Поспелову, якщо на його щастя не повіє попутний вітер, коли він скінчить свої роботи на південно-східному березі, буде досить важко потрапити на північ на такому судні, як шкуна *Миколай*.

22-24 червня

Йшов на північ при сприятливих і *легких вітерцях* то попутних, то бічних, стаючи іноді на кітву, коли зовсім штиліло.

легкий вітер – 2 бали
(6–11 км/год)

25 червня

Простояв на кітві через *сильний* супротивний *вітер*.

сильний вітер – 6 балів
(39–48 км/год), вис хвиль 3 м

26-27 червня

Лавірував на північ, користуючись тим, що вранці віяли NO, а після полудня NW *вітри*, часом *легкі*, часом дужчі.

вузол – одиниця вимірювання швидкості – 1 морська миля/год.
1 вузол = 1,852 м/год = 0,514 м/с

28-29 червня

Лавірував з великими труднощами на північ, виграючи досить мало від течії, що йде від N до S і має біля берега Косаралу до 3/4 вузла. Майже опівдні став на кітву навпроти форту (зі сторони моря) і відсилав шлюпку за водою з Дар'ї і за живим бараном для відсвіження залоги. При заході сонця знову знявся і почав лавірувати, але о 10 год. вечора мусив стати на кітву.

30 червня

Знявшись на світанку, вилавірував до північного кінця Косаралу і зайшов у гирло Сирдар'ї о 4 год. вечора.

1-2 липня

Стояв на кітві. Їздив до форту для спостереження відповідних висот сонця. Коли я сів у шлюпку, один з гребців, що брав весло, через необережність підштовхнув мене під руку, у якій був *хронометр Гауза*. Оскільки хід його не зупинився, я припускав, що поштовх не матиме наслідків.

хронометр Гауза – ілюстрація на с. 31

Лист Олексія Бутакова до братів від 28 червня 1849 *

Уривки

■ Арал-тингиз, 28 червня.

Аман булсин, братіє!!...

Завдала ж мені ходу перша половина нинішнього плавання!.. Я, далєбі, вважаю великим дивом, що пишу ці рядки. Нинішнє літо я оглядав східний берег Ар. моря, визначав на ньому астрономіч. пункти, робив знімання нововідкритих островів і морське промірювання. 18 травня — день вікопомний; стояв я на західній стороні низинного

* Переклад за виданням: Л. Большаков. *Біль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 365–367 (РГА ВМФ, ф. 4, д. 82, лл. 85–88)

піщаного острова, на глибині 3,2 м, і мене прихопило таким WSW, що можна було б вигукнути разом з Шекспіром: *Пекло порожнє, чорти всі тут!!!* Відійти неможливо ні в той, ні в інший бік, щоб захватись за острівцець; хвилі здійнялися страшні, бурунні, які навалювалися з глибини; на довершення задоволення в один з найшаленіших поривів обірвалась *даглистова* линва, і, коли я прив'язав до обривка линви *верп*, який кинув на поміч *плету*, налетів страшний шквал з градом діаметром пів дюйма — справді не розумію, як мене не зірвало й не викинуло на острівцець, піщаний, безводний, на якому ми б всі поздыхали від голоду й спраги. Минулого року мені було дуже і дуже зле відстоюватись з кам'янистим берегом за кормою, але цього 18 травня було ще гірше! Хай збавить вас Аллах від подібних обставин!

Тут є ще насолода для мореплаців, це північні вітри! Адже важко повірити, що NO–NW вітри віють тут від самого початку квітня!.. Судить про приємність і вигоду лавірування на плоскодонному судні при вічних брижах — як не помиляюсь, я писав вам раніше, що хвилювання тут завжди дужче від вітру й збурюється зразу; рівних помірних вітрів у нинішню навігацію я майже не мав, а звичайно або штиль, або дідько з ланцюга зривається. Щоб мати з *Арал-тингизу* якусь користь, потрібні пароплави, а з вітрильниками зробиш небагато. З півночі на південь завжди легко потрапити — тут за попутьняком діло не стане, але з півдня на північ!..

Якщо вцілю, то не знаю, чи приїду нинішньою зимою до Миколаєва, хоч кошти й будуть. Я розраховую повернутись до Петербурга не раніше середини або кінця грудня — вам, мабуть, відомо з листа мого до татуся, що я зробився знаменитим сучасником. Внаслідок чого боюсь, що пізно буде проситись у відпустку...

Цим літом я плаваю у розкошах, порівняно з минулим плаванням. Хоча основа всього та ж сама матроська порція, але я запасся від рибальської компанії баликами осетрини, та, крім того, є окости (скоро скажу були, бо доїдаю останній), рис, круп'яного борошна мала дрібка, і на безлюдних піщаних островах траплялося багато яєць пеліканячих, лебединих і чайчиних... ■

**Косарал,
північний кінець острова
1849**

*пекло порожнє, чорти всі тут –
Hell is empty and all the devils
are here.* (Шекспір. Буря.
Дія I. Сцена II)

даглист, плет, верп – різновиди
кітви (див. примітку на с. 77)

Арал-тингиз – казах. Аральське
море

*Репорт капітан-лейтенанта О. І. Бутакова командиру
Окремого оренбурзького корпусу В. О. Обручову від 1 липня 1849 **
Уривок

Ремонт шкуни Костянтин
1849

■ ...Вважаю за обов'язок відгукнутись з найбільшою похвалою про відмінну ретельність всіх моїх підлеглих. Те саме засвідчив мені про свою залогу прапорщик Поспелов, котрому наслідуюсь прохати особливо прихильної уваги вашої високодостоїнності, як офіцерові обізнаному, розпорядливому, невтомному і відважному. Обидва топографи відмінно знають своє діло; унтер-офіцер Вернер і фельдшер Істомін виконують у мене штурманську роботу: стоять на вахті, ведуть *шканцевий журнал*, крім того, що перший збирає геологічні й ботанічні зразки, а останній робить відлік мені на хронометрі під час астрономічних спостережень і записує моменти висот світил та відстаней. Про чесноти нижніх чинів, переведених з морського відомства вважаю зайве розводитись, але й піхотні солдати, які плавають по морю перший рік і становлять більшість моїх суднових команд, навчилися так добре, такі старанні й меткі, що я не можу ними нахвалитись. Один, що ходив зі мною минулого року, вивчив компас і вже перебуває в мене стерновим. Словом, всі, хто служить в дорученому мені загоні, перейняли свідомістю того, що працюють, виконуючи священну царську волю, і всі сповнені тим палким завзяттям, з яким вона повинна виконуватись... ■

* Переклад за виданням: Л. Большаков. *Быль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 369 (РГА ВМФ, ф. 410, оп. 2, д. 147, лл. 52 об.–53)

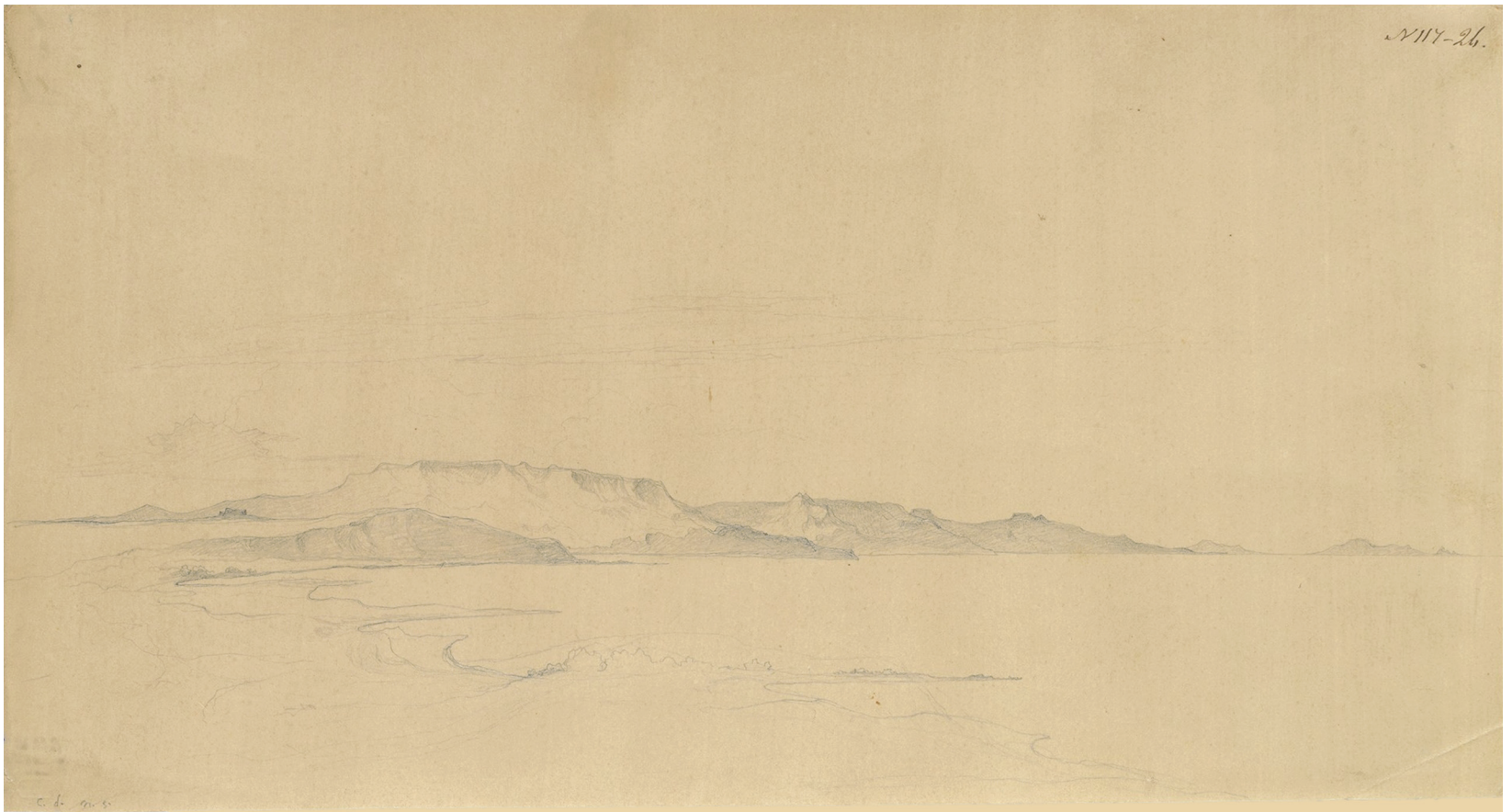
шканцевий журнал – судновий журнал, вахтенний журнал, в якому записують всі події на судні під час рейсу, зокрема, курс, швидкість, силу вітру тощо. Від гол. *schans*, шканці, чердаки – верхній поміст або палуба в кормовій частині вітрильника, де перебували капітан і вахтенні офіцери

3 липня

П. ген.-майор Федяєв відвідав шкуну і зробив інспекторський огляд залогі. Після полудня я вирушив до Раїмського укріплення прийняти решту провізії та щоб вказати деякі ковальські виправлення.

10 липня

Повернувся з Раїмського укріплення. На шкуні все добре.

11-13 липня

Продовжував спостерігати відповідні висоти сонця, з яких переконався, що *хронометр Гауза* змінив хід, і його добове відставання зробилось по 11".

14 липня

14-го числа ввійшли до Сирдар'ї. Шкуна *Миколай* скінчила знімання всього східного берега Аральського моря, за винятком невеликої частини на півночі. На шкуні *Миколай* від частого вживання недоброї води, що швидко псувалась у бочках, і солоної, коли доводилось залишатись без прісної води, вся залога потерпала від бігунки, і у двох осіб виявилась хвороба скорбут, тому їх негайно відправив до Раїмського лазарету.

Для оздоровлення залоги шкуни *Миколай* я наказав п. прапорщику Поспелову простояти у річці два тижні, а потім, скінчивши знімання острова *Чучка-бас*, робити промірювання у північній частині Аральського моря.

15-18 липня

Сильні SW і W вітри не давали можливості вийти в море для продовження своїх робіт.

19 липня

Після полудня вітер стихився, тому я пішов до *затоки Перовського* для промірювання і спостережень. Вночі, заштилівши, став на кітву проти урочища *Кук-Тирнак*.

20 липня

Об 11 год. до полудня увійшов до *затоки Перовського* і став на кітву біля входу у малу *затоку Чубар-тарауз*, яка розташована на заході *затоки Перовського*. Після обіду залоги поплив для промірювання *Чубар-Тараузу*. Ця затока, або скоріш озеро,

Затока Перовського

20 липня 1849. Кумбулак (?)

сильний вітер – 6 балів
(39–48 км/год), вис. хвиль 3 м

Кук-Тирнак – урочище Коктирнак, Синій Кіготь, на однойменному півострові – 46°30' N, 60°57' E.

Затока Перовського – тепер затока Бутакова

затока, гавань Чубар Тарауз – західна частина *затоки Перовського*. *Чубар (Tchubar* у Бутакова) – півострів Шубартарауз

Піщані дюни. Західний берег затоки Бутакова (біля сел. Акеспе)
Фото: Field Trip to the Aral Sea 2007.
Published by Jameson Chisley

мілке з південної та західної сторін, але з північної, вздовж східного берега і біля нього глибина від 2,5 до 1,5 м, тобто цілком достатня для суден, які плавають по Аральському морю. Повністю закрите від усіх вітрів, воно — єдина і чудова природна гавань. Прісна вода у копанках і джерелах неподалік. Дрова близенько, а головне, оскільки воно прилегле до пісків *Малих Борсуків*, зручніших для караванів і транспортів, ніж *Кара-Кум*, при заснуванні на Аральському морі пароплавання, шлях транспортів і воєнних експедицій міг би значно скоротитись, тим більше, що неподалік від затоки є прісноводні озера *Курган* і *Челкар*, досить близькі до *Чубар-Тараузу*. Біля тих озер транспорти, загони або воєнні каравани, виступивши з Орської фортеці, могли б призупинитись для відпочинку, потім, прийшовши до гавані й розвантажившись, повернутись туди без великої втоми для людей і тварин — в'ючаків, верхових, запряжених, а вантажі або військо перевозились би якнайшвидше на пароплавах за призначенням. Уздовж берегів *Чубар-Тараузу* росте очерет, а в степу, в долині, що прилягає до *Борсуків*, є галявини з травою. В *Борсуках* же, за словами киргиза мого, скрізь є прісна вода в копанках, і ці піски стосовно корму незрівнянно кращі за каракумські, а головне — набагато коротше, ніж шляхом з Оренбурзької лінії.

21 липня

Вранці перейшов до північного берега для споостережень, але похмура погода не дозволила взяти опівдні висоту сонця. О 4 годині пополудні знявся з кітви і пішов до східної сторони затоки Перовського, але *шквалиста погода* змусила скоро стати на кітву.

22 липня

Вранці знявся й пішов із промірюванням на схід. Обійшовши затоку навкруги, опівдні став на виході з неї, проти *мису св. Василія*, ближче до східного берега. Набравши там дров, знявся з кітви о 5 годині вечора і вирушив до півострова Куланди.

Затока Перовського, північний берег 1849

Малі Борсуки – казах. *Кіші Борсик*, піщана пустеля на північний схід від затоки Перовського (Бутакова)

оз. Челкар – оз. Шалкар, 140 км на північ від затоки Перовського (Бутакова)

мис св. Василія – урочище Біруй-нак на півострові Шубартарауз (Чубар у Бутакова), 46°38' N, 60°47' E

Мис св. Василія

Фото: Joint expedition of Zoological Institute RAS and Barsakelmes wild life reserve to the Aral Sea 2008

Затока Перовського (Бутакова)

Вхід до *затоки Перовського* позначається праворуч стовпоподібною висотою, яка закінчується майже прямовисним урвищем з південної сторони. Це урочище *Кук-Тирнак* (Синій Кіготь); висота його близько 107 м. Ліворуч високе *урочище Чу-бар*. Пройшовши між ними, судно входить до затоки, завширшки 4 милі. Її правий берег — стрімке узвишся від 9 до 15 м заввишки, утворене шарами глини і глинистого сланцю; наступна за ним рівнина вкрита травою і кущами маслинки. Ліворуч *мис св. Василя* — гола, безплідна глиниста висота, що здіймається метрів на 60 від поверхні води, доволі крута з південного і полого з північного боку.

Пройшовши через цю протоку, глибоку з обох сторін, судно входить у широку затоку, глибоку з усіх сторін, крім східної, де на відстані 2-х кілометрів від берега глибина 2 м. Весь північний берег — круті висоти, що здіймаються на 82 м, з яких видно на відстані 15 кілометрів піщані, порослі чагарями пагорби пісків *Малих Борсуків*. Ці висоти утворені шарами глини, які чергуються з пластами крихкого глинистого сланцю. Глина, що змивається з них танучими снігами, доходить до самої води, тому шлюпка пристає тут до в'язкої глини, замість піску і жорстви, які вкривають узмор'я всіх тутешніх берегів. Мушель і скам'янілостей я тут не бачив. На вершинах висот — глинистий твердий солонцюватий ґрунт, на якому розкидані уламки сланцю і зрідка шпату (фельдшпату).

Східна сторона спускається обширним схилом, який далі знову підвищується на боці затоки *Сари-Чеганак*. На третині висоти цього яру подекуди є джерела прісної води, оброслі густим очеретом і дикою коноплею. Їх легко можна відрізнити за яскравою зеленню, подібною до клаптиків на безплідній глині.

Глибина у *затоці Перовського* за 2 кілометри від берега 10 і 15 м, а посередині від 25 до 30 м. Ґрунт — мул.

**Каракудук (хр. Калтибай)
біля урочища Карасандик.
Затока Бутакова, пн. берег
46°46' N, 60°51' E.**

Карасандик – чорна скриня.
Фото: Diary of a Growing Boy,
липень 2017

Сари-Чеганак – затока Великий
Саришеганак на північному сході
Аральського моря

23 липня

Усю ніч йшов при доволі сприятливих вітрах і наприкінці 8 год. вечора, заштилівши, став на кітву на південній стороні мису *Тюбе-кара*.

24 липня

Знявся на 4 годину й о пів на 11-ту став на кітву навпроти каменя *Аульє* і поїхав його оглядати. Цей камінь здалеку виглядає як великий білий саркофаг; він утворює острівець, що простягається на NW на 107 м, а завширшки близько 43 м. Висота каменя *Аульє*, обривистого з усіх чотирьох сторін, — 11 м. Він складається з пластів вапняку, нахилених від NW до SO на 10°, і підйом на вершину настільки крутий, що ми ледве вилазили по його виступаючих кутах. Верх подібний до трапеції, у якої дві непаралельні сторони по 38 кроків, а з паралельних NW 12 і SW 30 кроків.

Весь острівець, особливо вершина, вкритий гніздами пеліканів і бакланів. Основа його розмивається морем з трьох сторін, і в прозорій воді видно обсіпані уламки, скруглені хвилями. Зі сторони NW він продовжується на 64 м острівцем, який далі йде на кілометр підводним рифом. Згори ми бачили навколо цього острова багато осетрів, сомів і коропів.

Як повернулись на судно і побачили, що настав мертвий штиль, я відійшов від каменя *Аульє* на буксирі й на веслах на 2 милі до N, щоб убезпечитись від близького сусідства острова, якби заштормило.

Ніч простояв на кітві.

25 липня

Знявся на світанку, перейшов до мису *Ізеньди-Арал*, де зробив спостереження вранці й опівдні, а потім перейшов до місця, де *минулого року* було знайдено пласт кам'яного вугілля. Я набрав його близько 10 пудів, і водночас наказав топографу Рибіну зробити докладне знімання місцевості біля копальні.

Токпак Атисе Аульє

24 липня 1849

45°53'00" N, 59°31'20" E.

На горизонті ліворуч на відстані 7–8 км – профіль мису *Ізеньдиарал* зі скелями на східному кінці

Тюбе-Кара – мис Каратобе, де Бутаков робив вимірювання 3 серпня 1848 р. Малюнок Т. Шевченка на с. 21

Аульє – скеля Токмак Ауліє, Святий Токмак

минулого року – 9 серпня 1848

Мис Ізеньдиарал Zoom Earth

26 липня

Знявся на світанку і перейшов на західну сторону мису *Узун-Каїру*, де простояв, спостерігаючи годинні кути сонця.

28 липня

О 4-й годині пополудні знявся з ківти і пішов для промірювання до затоки, що розташована на західній стороні півострова *Куланди*. На мапах ця затока позначена як *Ак-суат*, але, за словами *мого киргиза* Саримбека, назва ця несправедлива, бо урочище *Ак-суат* є набагато далі, у південній частині Устюрта.

Східний берег затоки піщаний, заріс очеретом і складається з *dunes* і піщаних пагорбів з кущами тамариксу, а далі досередини підносяться пологим схилом висоти, які займають середину півострова. Вершини цих узвиш у багатьох місцях білі від наявності вапняку і цим вони відрізняються як зі східної, так і з західної сторін півострова від інших висот тутешніх берегів. Східний берег затоки називається *Найзани*, за джерелом *Найзани-булак*, а зхідний глинистий, обрубистий, заввишки близько 30 м, називається *Кордзунди*. Оскільки сама затока не має місцевої назви, я назвав її на честь п. воєнного міністра *затокою Чернишова*. Береги її з обох сторін глибокі: за 2 кілометри по 15–20 м, а посередині до 40 м. До настання ночі, коли я обійшов майже навколо всієї затоки, заштилело, і я став на ківту.

29 липня

Вранці знявся і, йдучи з промірюванням вздовж берега, став після полудня на ківту в затоці *Кум-суат*, від якої розпочав знімання західного берега Аральського моря.

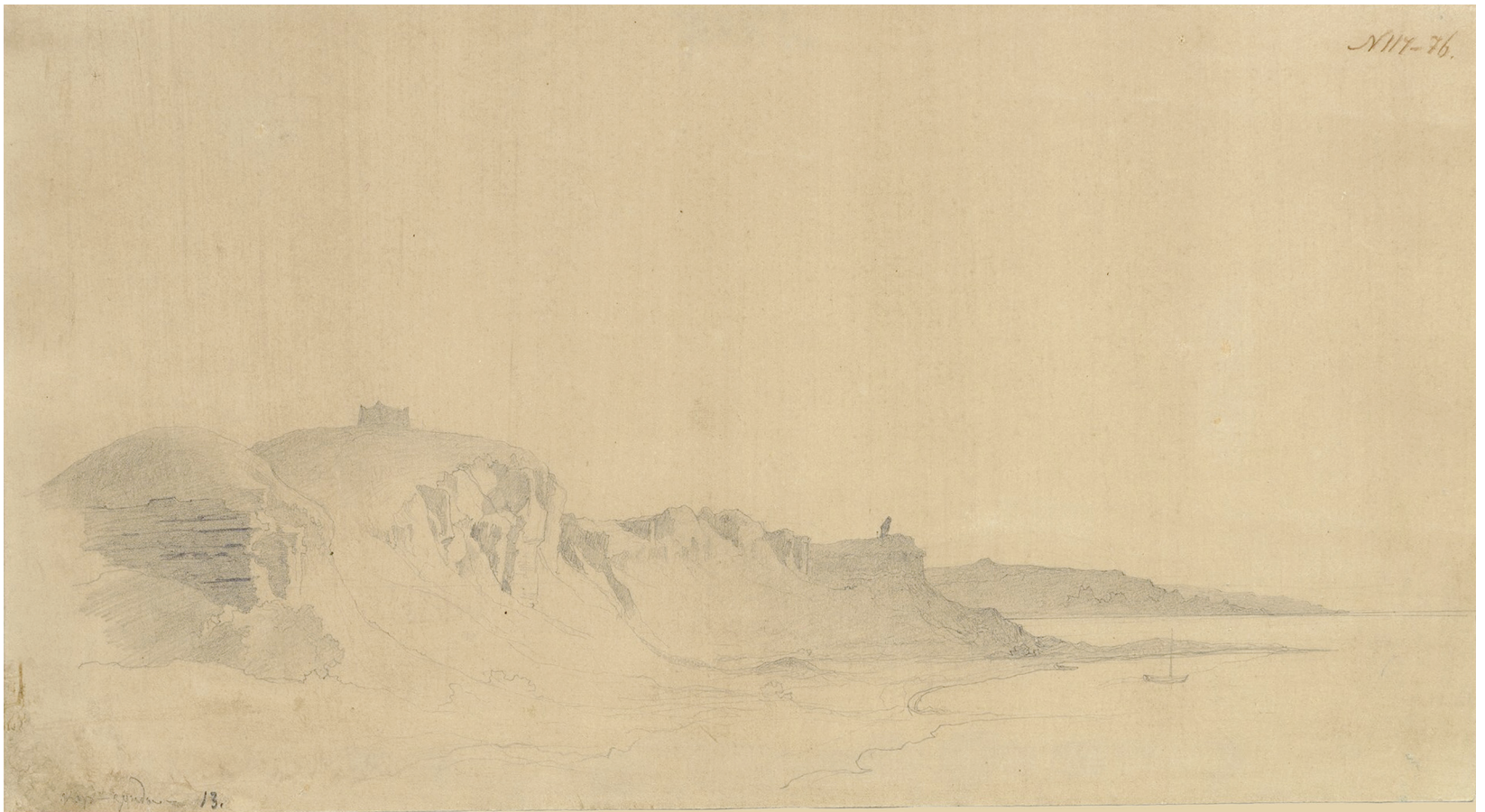
Після полудня я відправив топографа Рибіна з озброєною партією для вимірювання основної лінії. На мою думку, мис *Кум-суат* показує поступове пониження Аральського моря. Шлюпка пристала до глибокого берега, вздовж якої йде гряда глинистої жорстви і скам'янілих мушель; за цією грядою йде вище на відстані 21 м

Ізеньдиарал

25 липня 1849

45°49'24" N, 59°29'50" E

Кордзунди – півострів Коржинди і його південно-західний мис *Кум-суат*, 45°59' N, 59°05' E

друга така сама, а далі ще метрів за 30 — третя. Мабуть, кожна з цих гряд утворилась бурунами при різних висотах рівня води. Простір між другою і третьою грядками вже заріс травною й подекуди чагарником. Від третьої гряди метрів за 100 йде крута височина, яка складається з глини й шарів крихкого глинисто-піскового сланцю. На розрізі цієї висоти, що має близько 30 м, я не бачив скам'янілостей, всі вони були в уламках глинистого сланцю, відокремлених від підводних шарів. Зі скам'янілостей тут були тільки мушлі та їхні залишки, таких видів, які в теперішню епоху я бачив в Індії. Скам'янілих рослин або тварин я не знаходив. Скам'янілості траплялись на прибережжі в грудках глини, зверху м'якої, але всередині вельми твердої.

Затока *Кум-суат* — добре місце для котвичення при панівних тут північних вітрах. Глибина 6 – 4 м, ґрунт — мул.

30 липня

Визначив місце мису *Кум-суат* широтою і пеленгом на *Узун-Каїр*, відправив на світанку топографа на шлюпці для продовження знімання. Після полуденних спостережень знявся й пішов уздовж берега, щоб ввечері взяти знімальну партію на тому місці, де вона скінчить свою денну роботу. На 4 годину штиль примусив мене стати на кітву далеко від шлюпки, яка пішла вперед. На початку 6 години повіяв *свіжий* WSW, що перейшов скоро до NWW*. Побачивши, що шлюпка йде до судна під вітрилом, я негайно знявся, щоб скоротити їй далекий зворотний шлях по відкритому морю, і наприкінці 6 години, коли вона вже могла пристати до борту, став на кітву.

О 6 год налетів жорстокий *шквал* від NW і перетворився на *шторм*. Якби шлюпка спізнилася хоча б на кілька хвилин, або якби я не знявся до неї за вітром, вона загинула б неминуче, тому що сила вітру, що віяв від берега, від якого шкуна стояла лиш за 2 кілометри на глибині 9 м, була така, що здійняла значну хвилю, і шкуна відстоювалась на двох кітвах. Щастя наше, що цей шторм, який ніс до нас з берега хмари куряви, був не з відкритого моря, бо й самій шкуні не було б тоді порятунку.

**Півострів Коржинди,
затока Кумсуат**

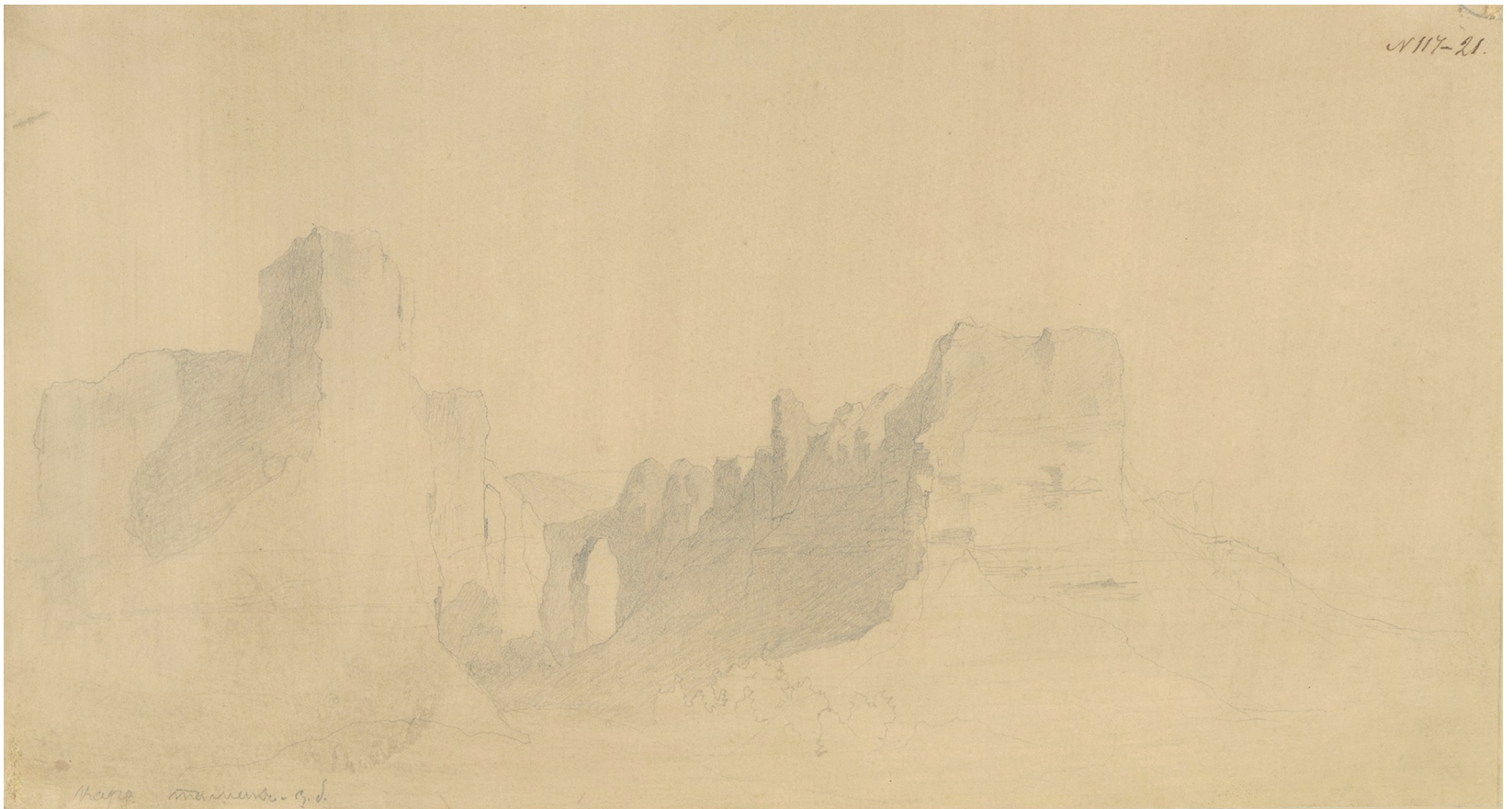
49°58'40" N, 59°05'05" E (скеля).

28 липня 1849

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

* *Останні два румби записані
нечітко* – Є. Бетгер (Дневные записки плавания А. И. Бутакова... Ташкент, 1953, с. 45).
Ймовірно WNW (шквал від NW)

шторм – вітер 9–10 балів
(75–102 км/год), вис. хвиль 7–9 м

31 липня

Усю ніч *шторм* не слабшав. На 10 год. ранку трохи стихилось, тому, взявши по два *риффи* на вітрилах, я знявся і перейшов нижче від урочища *Каратамак*, не доходячи до якого топограф Рибін скінчив свою вчорашню роботу.

1 серпня

На світанку відправив топографа для знімання, а сам знявся з кітви і пішов з промірюванням вздовж берега. Під кінець 9 години став на кітву проти початку Устюрту, скоро по тому я з'їхав на берег оглядати місцевість.

До яру *Каратамак* (Чорне горло), що на відстані 23 км від мису *Кум-суат* по прямій лінії (не доходячи до *Каратамаку* на березі скам'янілі *becs d'oiseau*), прилягають піски *Великі Борсуки*. З південної сторони від нього починається Устюрт. Сам же яр, у якого обидва краї високі й обривисті, розташований в долині, утвореній схилами Устюрту й північних глинистих висот. За глинистими височинами, заввишки від 90 до 240 м (на З. стороні *Каратамаку*), видно за 2 і 3 км червоні пагорби з білими округленими вершинами, і на поверхні цих височин розкидані уламки білого вапняку зі скам'янілими мушлями нинішніх порід Аральського моря. За 6 кілометрів на південь від *Каратамаку* в глинистих висотах є джерела гіркої води, і біля них на висоті 9 і 12 м від поверхні води я знайшов пласти кам'яного вугілля, яке, однак, за якістю гірше від знайденого на півострові Куланди. Далі за 3 версти починається на самім березі стовпоподібна височина Устюрту, помітна за тонким (сантиметрів 90) верхнім пластом світло-сірого глинистого сланцю, який чим далі рухаєшся на південь, робиться все грубшим і грубшим. Початок цього пласту досить помітно відзначається тим, що під ним весь *обрив забарвлено червоною глиною*, розлитою з-під нього, і якої ніде нема на північ від цього місця.

Близько полудня вітер почав *свіжішати* і розводити брижі, тому я, остерігаючись, що береговий прибій, посилившись, не дасть знімальній партії повернутись на

Каратамак 1 серпня 1849

Каратамак – урочище,
49°55'00" N, 58°45'40" E

becs d'oiseau – фр. дзьоби пташині

Великі Борсуки – казах. *Улкен Борсик* – піщана пустеля в Казахстані довжиною 200 км

обрив забарвлений червоною глиною – казах. *кизил жар*.

Навряд чи можна знайти Шевченкові краєвиди «Кизилджар» (№ г 480, г 490, г 491) у дельті Сирдар'ї. Ймовірно малюнки ці зроблено поблизу північного обриву плато Устюрт, 49°52' N, 58°42' E.

Авторська нумерація рисунків відповідає маршруту 1849 р. вздовж західного берега Аралу:
12. Ізеньдиарал – 21 серпня
13. Карзунди – 28 липня
14. Кизилжар – 1 серпня
15. Актумсик – 3 серпня
16. Аджибай – без певної дати
17. Ургун-Мурун (мис Урга)

Кизилджар. Вид на північ
1 серпня 1849

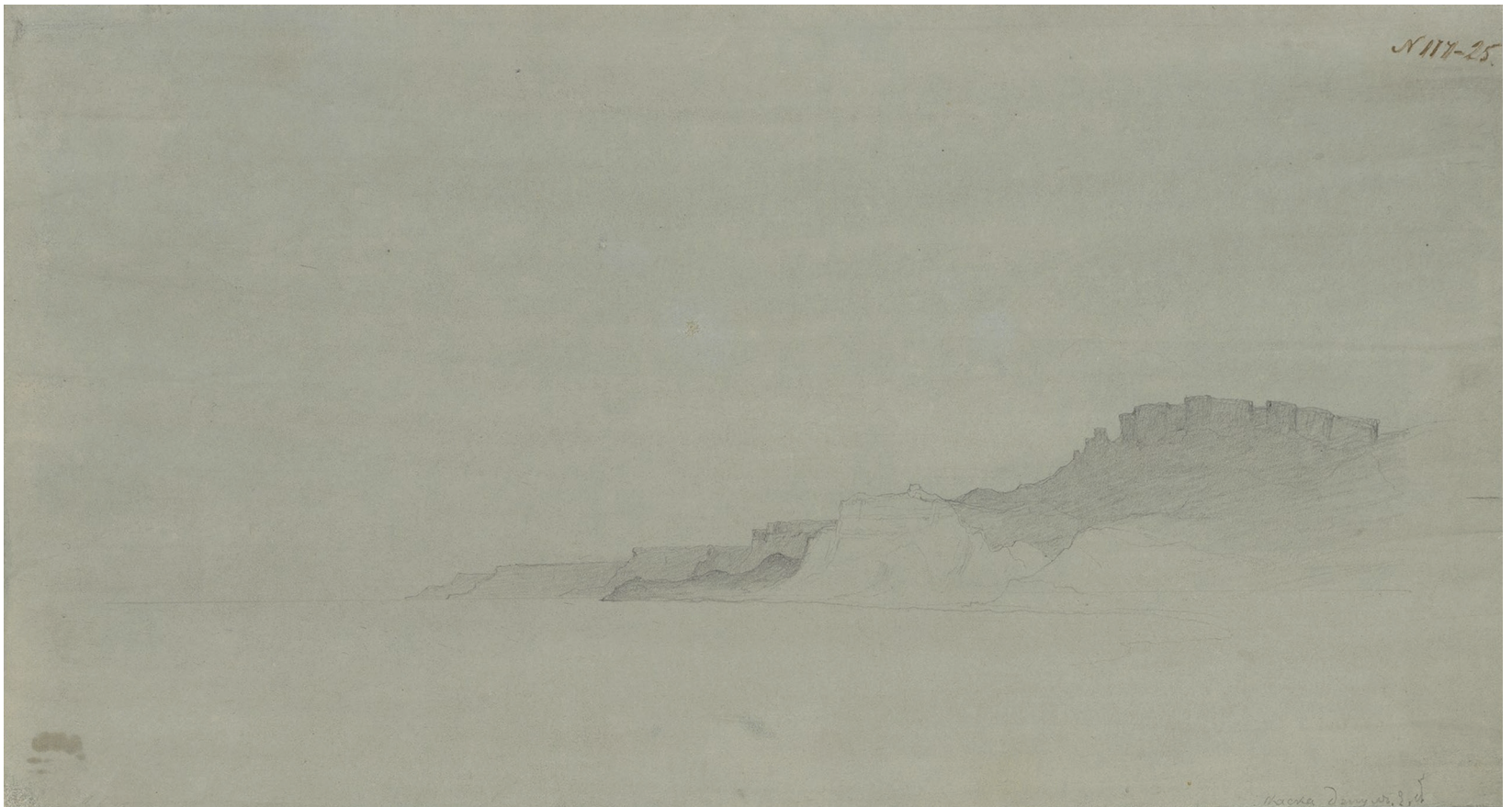
Кизилджар. Вид на південь
1 серпня 1849

Кизил Булак – червоне
джерело, 45°42' N, 58°38' E,
2 серпня 1849

Кизил Булак
і мис Байгубек (вдаліні)
Фото: Володимир Малдер, 2017

судно, дав гарматним пострілом сигнал припинити роботу. Цього дня ми бачили на піску край моря свіжі кінські й верблюжі сліди.

2 серпня

На світанку знявся з ківти і, підійшовши до місця закінчення вчорашніх робіт, висадив на берег топографа зі знімальною партією, наказавши, як раніше, шлюпці йти вздовж берега за нами, а сам зі судном відійшов далі вперед. Пройшовши близько 12 миль (22 км), я помітив на березі розташований в долині *Каска-Джул* між ярами караван, який складався сотень із п'яти верблюдів, з багатьма баранами і людей 30 вершників. За словами мого киргиза-проводиря, то були *базарчі*, які йшли до Кунграту задля обміну. Зрозуміло, що вся увага цих базарчі зосередилась негайно на шкуні: вони збирались на висотах і не відводили від неї очей. Розраховуючи, що якщо я знімусь з ківти і повернусь за шлюпкою, то й вони вирушать слідом за судном і натраплять на знімальну партію, хоча й добре озброєну, але вельми малочисленну (всього зі шести чоловік разом з топографом, з яких на шлюпці двоє), і знаючи, яку ціну дали б у Хіві за росіян, які займались накресленням берегів тутешнього моря, я вирішив розсудливіше залишитись на місці, привертаючи всю їхню увагу винятково на себе. Об 11 годині, коли шлюпка, йдучи вздовж берега, з'явилась на відстані близько 3 миль за судном, я зробив їй з гарматним пострілом попереджувальний сигнал, який стривожив киргизів, і вони негайно піднялись зі своїми верблюдами й рушили далі на південь. Тимчасом вітер *засвіжив*, розвів величезні брижі, і шлюпці, що йшла *проти судна**, повернутись стало зовсім неможливо; через що знімальна партія, витягнувши шлюпку на берег, розташувалась на піску чекати поки стихне, зробивши всі запобіжні заходи проти нападу. На шкуні ж я приготувався витравлювати канати і доточувти їх усіма наявними у мене линвами і перлінями, щоб за потреби наблизитись до берега і пустити туди кілька гранат. На щастя, однак, киргизи були достатньо налякані моїм холостим сигнальним пострілом і віддалились,

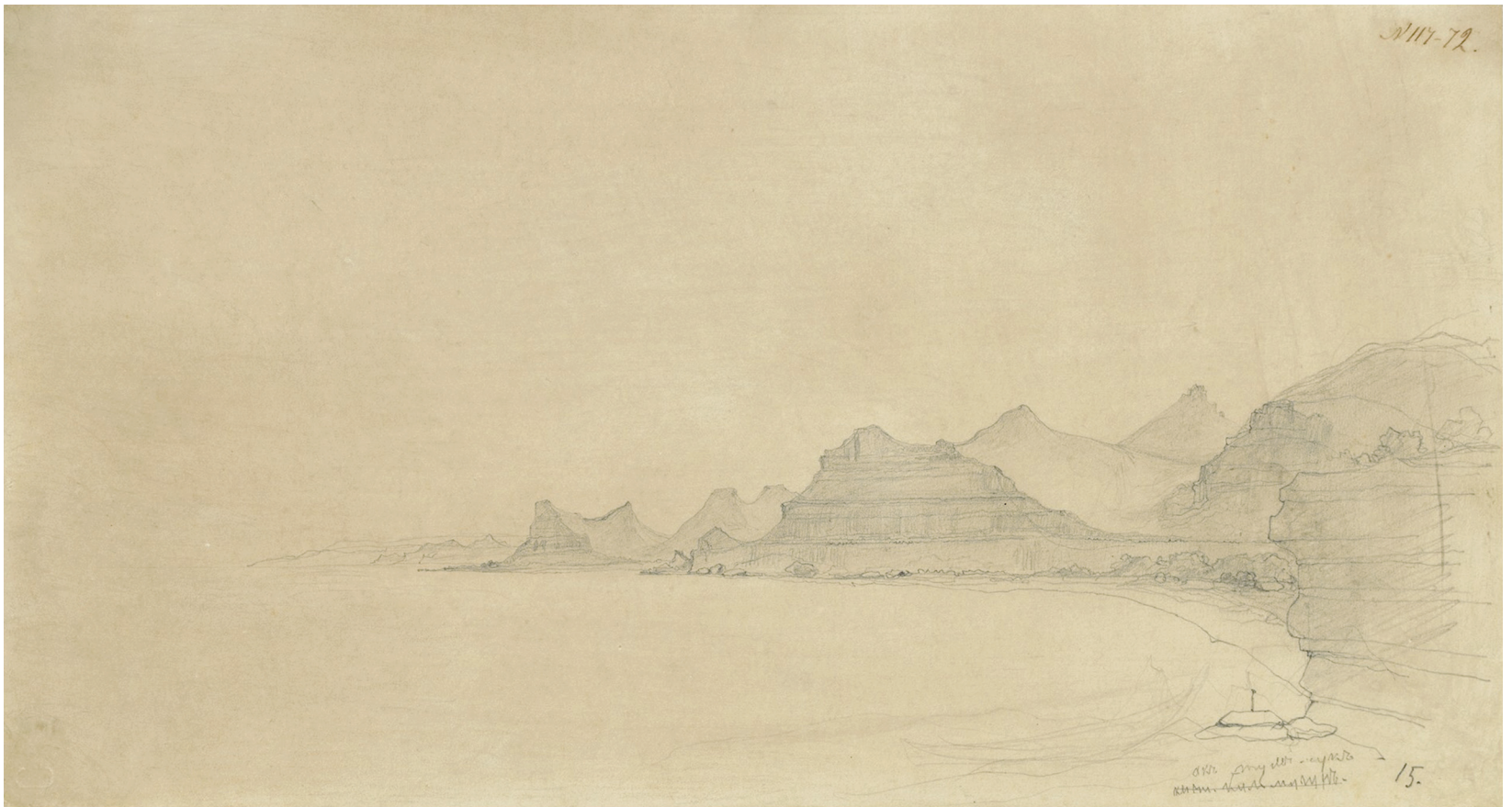
Каска Джул
2 серпня 1849

Каска-Джул – каз. каска жол, правильна дорога, пряма дорога. За 12 миль (22 км) від «початку *Устюрту*» розташований *Кизил Булак* (червоне джерело) і *Каска Джул* (пряма дорога) – різні назви урочища поблизу двох колодязів *Кентикше* – 45°44' N, 58°38' E

базарчі – люди базару, торговці

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

* Проти вітру – ?

мабуть, не помітивши ні шлюпки, ні знімальної партії. Надвечір заштиліло, але брижі були такі великі, що шлюпка повернулась не раніше десятої години, коли вже зовсім стемніло, та й то її мало не залило в бурунах.

3 серпня

Бачачи, з якою небезпекою і з якими незручностями зв'язане знімання на березі, тим більше, що тепер пішов уже самий Устюрт, який тягнеться маловигнутою лінією від півночі до півдня, я наважився продовжувати знімання зі судна за зчисленням, не посилаючи на берег шлюпку. На початку 9-ї знявся, робив знімання і, коли сонце заходило, став на кітву. Від 3 год. вечора став біля *Ак-Тумсуку* і зробив спостереження.

4-6 серпня

використав на знімання зі судна на ходу. Вранці знімався з кітви, а ввечері ставав на кітву. 6-го числа ввечері скінчив цю роботу і став остаточно на кітву біля *Кинь-Камису**. Минулорічне знімання Устюрту, не більше ніж окомірне, значно відрізняється від нинішньої, зробленої вельми старанно, а головне за сприятливих обставин: рівномірній ході і прямих курсах, тоді як минулого року часто доводилось виконувати цю роботу при лавіруванні, брижах і частих перемінах курсу.

7 серпня

Я поїхав з озброєною партією на берег для астрономічних спостережень. На висотах розташувався великий і багатий киргизський аул *табинського роду*, як я потім довідався, з великою кількістю коней, верблюдів, рогатої худоби і баранів. Скоро після мого виходу на берег до мене під'їхало кілька старих неозброєних людей з питанням, що ми за люди і навіщо прийшли. Я прийняв їх доволі дружелюбно, пригощав тютюном, подарував по шмату *мати* і відповідав, що ми *баликчі*, рибалки, зайшли пошукати дров (яких, однак, тут не знайшлось) і хочемо вимінати у них бара-

Ак-Тумсук

3–4 серпня 1849

Ак-Тумсук – мис Актумсик, 44°36'40" N, 58°17'30" E. Малюнок зроблено на березі, а не з палуби шкуни, як припускає Л. Большаков (*Быль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 396)

* Біля урочища Аджибай. У Бутакова – *Кинь-Камис*, за назвою затоки. Шкуна *Костянтин* була тут попереднього року 22–25 серпня 1848

табин – казахський рід, один із семи родів племені *жетыру* у складі *Молодшого жузу*: [ru.wikipedia.org/wiki/Табын_\(казахский_род\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Табын_(казахский_род))

мата – казах. тканина

нів. Вони обіцяли пригнати баранів наступного дня — мені необхідно було зробити тут кілька спостережень — однак не виконали своєї обіцянки. Вони дивились на нас облизуючись, а на зброю й астрономічне приладдя з великою недовірою.

Зміцнілий біля полудня *вітер* з моря не дав мені повернутись на шкуну, і я змушений був переночувати на березі. Зрозуміло, що всі заходи безпеки було зроблено, але киргизи не робили жодного ворожого замаху, довідавшись, ймовірно, після повернення своїх старших, що ми добре споряджені вогнепальною зброєю і готові вчинити сильний опір. Ніч минула щасливо.

8-9 серпня

Постійні *свіжі* ОНО *вітри*, що стихувались надвечір, але дужчали біля полудня. Ранками я їздив для спостережень на берег і повертався негайно після їх виконання на шкуну.

10 серпня

Вітер відійшов до NNW, отож після спостереження я знявся з ківви і почав лавірувати на північ.

11 серпня

Скоро, однак, заштиліло, і я став на ківву.

12 серпня

Продовжував лавірування з дуже малим успіхом *при легких змінних вітерцях*; штиль часто примушував ставати на ківву. Наскільки було можливо, я робив з судна окомірне знімання південного моря *від Кинь-Камису** до острова *Токмак-Ата*, берега низинного, зарослого очеретом і неглибокого на велику відстань.

Аджибай

6–19 серпня 1849

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

легкий вітер – 2 бали
(6–11 км/год)

* від урочища Аджибай.
25 серпня 1848 Бутаков записав:
Широта найдальшого на півдні мого пробування біля західного берега Аральського моря 43°44'...

13 серпня

Повіяв NNO вітер, і я знявся з ківти, але скоро *засвіжіло*, вітер перейшов на NO, і я став на ківту проти мису *Улькун-Тумсук* (на Устюрті)

Улькун Тумсук

Улькентумсик (великий мис),
44°09' N, 58°24' E,
6–19 серпня 1849

14 серпня

Простояв на обидвох ківтах через *міцний вітер*.

свіжий вітер – 5 балів
(29–38 км/год), вис. хвиль 2 м

15 серпня

Вранці знявся, але скоро знову *зміцніло*, і я знову став на ківту.

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

16 серпня

Зробив ще одну марну спробу відійти. [Протягом трьох днів] *палив весла* шкуни.

палив весла – наслідок безуспішного пошуку дров 7 серпня 1849

17 серпня

Простояв на ківті.

С. 15:

Ургун Мурун

25 серпня 1848 року Бутаков занотував досягнуту ним південну широту: 43°44' N, приблизно за 120 км від мису Урга (43°35' N). Напевно Шевченко намалював Ургун Мурун під час семиденного перебування шкуни *Костянтин* південніше від мису Улькентумсик, тобто, 13–19 серпня 1849.
43°36'20" N, 58°29'30" E

18 серпня

На ківті, і відправив на кінці шлюпку по дрова. Петренко [?] на рятувальній машині.

19 серпня

Вранці знявся, але через пів години знов на ківту. На початку 5-ї пополудні знявся, пішов до О, але за чверть 8-ї, заштилівши, знов-таки на ківту.

20 серпня

О 5 год. ранку знявся з ківти при попутному [?] штилі, який о 10 год. перетворився на *легкий* попутний *вітерець*, і рушив до *Царських островів* для смуги морського промірювання, для знімання *острова Костянтина* і для обстеження заток острова *Миколи*.

Мис Урга. Руїни

Фото: Jean-Claude Latombe, 2018

О пів на 4 год. пополудні відкрився *на вітрі* невеликий острів, до якого я негайно *привів*, щоб зняти його і описати, але як вітер не дозволив до нього наблизитись, то я позначив на мапі його місце за зчисленням, маючи намір зайнятись ним, коли скінчу діло біля *Царських островів*, і пішов далі, щоб не згаяти південного вітру, такого нечастого на тутешньому морі.

21 серпня

Скоро після полуночі став на кітву біля південного краю *острова Костянтина*, на який вдосвіта відправив топографа для знімання.

Острів Костянтин довжиною 7 кілометрів, вузький, низинний і піщаний, як більшість островів Аральського моря. На південь від нього тягнеться піщана мілина, а на східній його стороні у кількох місцях підводні камені, вельми небезпечні. На західній стороні приєднується до нього піщаними косами невеликий острівець.

Знімання скінчилось біля полудня, але зустрічний вітер не дозволив мені потрапити до південної бухти *острова Миколи I*, через що, після кількох годин марного лавірування, я знову став на кітву. Зауважив течію від S до N.

22 серпня

Бачачи, що вітер не обтяжується, я обігнув *острів Костянтина* і пішов на західну сторону *острова Миколи I*, біля якого зустрічний вітер примусив мене, однак, біля полудня стати на кітву.

23 серпня

На світанку знявся і пішов для промірювання до північної бухти *острова Миколи*. При вході до неї шкуна черкала стерном по дні, але далі в самій бухті у південній половині глибина до 10 м, а в північній її частині до 25. Поперек всієї бухти, як видно на мапі, йде піщана мілина, яка доходить до *острова Наслідника*; при східних вітрах через неї можна проходити, але при NW, W і SW вітрах вона досить небезпечна. Проти острова Наслідника мені трапилось торкнутись до неї стерном, і брижами вдарило мене з такою силою, що все судно здригнулось та з'явилась течя, і я з великими труднощами відтягнувся.

У північній бухті стоянки для котвичення досить зручні: закриті від усіх вітрів, дров чимало; і вода в копанках вельми добра, не кажучи про численні зграї сайгаків, що роблять *острів Миколи I* таким благодійним для людей, які прожили тривалий час на солоних харчах. Риболовна компанія посилає туди для зимівлі свою шкуну, яка буде стояти біля північного берега, щоб ранньою весною ловити кав'ярну рибу.

За чверть до 11 години я вирушив звідси з промірюванням до NO, але пройшовши Барсакельмес, був стрінутий *жорстоким* північним *вітром*, що здійняв величезні хвилі.

Цю ніч я протримався під штормовими вітрилами, причому шкуна була щонайбільш спокійною і легкою на хвилях.

24 серпня

На світанку взяв курс на острів Барсакельмес, від якого визначив своє місце, після чого пішов з промірюванням для огляду південної бухти *острова Миколи*. До нього я наблизився при заході сонця, але увійти в бухту не міг ніяк, тому що цілковита темрява не дала можливості розгледіти вхід. В бухті яскраво горів очерет, тому я сподівався знайти тут рибальську шкуну, яка, однак, як я довідався згодом, пішла за день до мого приходу.

Я став на кітву о 8 год. на глибині 3 м.

Царські острови (Миколи, Наслідника, Костянтина) Бутаков відкрив і описав, а Шевченко вперше змалював 13–21 вересня 1848

Острів Костянтина –
44°59' N, 59°06' E

Острів Миколи I –
о. Відродження, Аральськ 7
(1942–1992), Кантубек,
45°09' N, 59°19' E

Острів Наслідника – о. Комсомольський, 45°19' N, 59°07' E

на вітрі – бейдевінд, курс, при якому кут між напрямом вітру і напрямом руху судна менший ніж 90°

привести до вітру – змінити курс вітрильника ближче (крутіше) до лінії вітру

жорстокий шторм –
11 балів (103–117 км/год),
середня висота хвиль 11,5 м

25 серпня ■

Вночі *вітер зміцнів*, ото ж я віддав другу кітву. На світанні я побачив себе серед величезних бурунів, які навалювались на піщану косу, що простягалась у мене за кормою, і якою закінчується південно-східний мис.

Вранці *зміцнілий вітер* примусив мене кинути на поміч двом кітвам *гусачок* із двох верпів і потравити линви; тоді корма опинилась на глибині 2 м. Одним з бурунів судно зачепило стерном дно з такою силою, що голова стерна, вдарившись об залізний погон *гіка-шкота* (діаметром 4,5 см), зігнула його, і вся корма затріщала так, що здавалось її розіб'є. На щастя, однак, кормові скріплення витримали. До полудня *вітер сягнув найбільшої жорстокости*, і небезпека для шкуни була значна.

Надвечір почало стихуватись і нарешті зовсім стихло. О 8 год. вечора я вже стояв на кітві в південній бухті *острова Миколи*.

26-27 серпня

Простояв у південній бухті, бажаючи зробити астрономічні споостереження, але цими днями *вітри* були такі *сильні*, що такої можливості не було. Під час стоянки біля *острова Миколи* залага, як і минулого року, відсвіжилась вдосталь сайгачиною. Південна бухта є чудовою котвичною стоянкою, закритою від всіх вітрів, крім SW, але й ті не можуть загрожувати, тому що зустрічають на своєму шляху *острів Костянтина*.

Сіль чудова в озерці в N частині бухти. Прісної води, на жаль, там нема, дров багато. Східний берег *острова Миколи* доволі глибокий: за кілометр від нього по 13 і 15 м глибини.

Основою східного берега служать пласти вапняку, похилені до OSO на 10°; далі до заходу вапняк цей переходить у пісковик і потім у глину. На узвишсях чудова трава і сайгаки. Західна частина *alluviale*, який знову оголився.

Крутий берег Аральського моря
1848–1849

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м
жорстокий шторм – 11 балів
(103–117 км/год), хвилі – 11,5 м

гусачок – рос. *гусек*, – дві послідовні кітви (верпи) на одній линві; від *гуськом* – вервечкою. Котвичитись «гусачком» (*гуськом*) – англ. tandem anchoring

гік – нід. *giek, gijk* – горизонтальне дерево, до якого кріпиться нижня шкаторина вітрила
гіка-шкот – англ. boom-sheet, линва, з допомогою якої гік (і вітрила) встановлюється під потрібним кутом до вітру
погон гіка шкота – додатковий пристрій з рухомою кареткою (*traveller*), до якої кріпиться *гіка-шкот*; служить для зміни напрямку його натягування

alluviale – від лат. *alluvium*, алювій, наносний (ґрунт), незцементовані відклади водних потоків

28 серпня

Зробивши вранці спостереження, знявся й пішов із промірюванням довкола *Царських островів*. Штиль примусив увечері стати на кітву.

29 серпня

Знявся для продовження промірювання і, через те, що *вітер зміцнів* і води залишилось небагато, перейшов до західної сторони острова Миколи, до копанок, де налив свої цистерни.

30 серпня ■

На світанку знявся і пішов відшукати нововідкритий 20 серпня острів. Перебуваючи північніше гаданого місця нововідкритого острова, пів на 11 год. побачив з *топа* щогли в західній частині буруни, і скоро по тому глибина почала несподівано зменшуватись. Піднявшись на топ, я побачив за бурунами жовтіючий пісок. Вітер в цей час почав дужчати і, за всіма ознаками, треба було чекати на шторм від N. Я *привів до вітру* і о першій годині пополудні зайшов за вузький піщаний острів, тільки-тільки вчасно перед *жорстоким штормом* від NNW.

Довжина острівця 3,5 км, а ширина 53 м. Від обидвох його кінців йдуть довгі мілини, і я простояв у цій схованці ніч дуже спокійно та безпечно, хоч і на обидвох кітвах, як у найзручнішій гавані. Якби цим вітром нас притиснуло до південного берега, геть відкритого, то линви мабуть би не витримали, і нам би не минути трощі. Острів цей я назвав на честь адмірала *Беллінґзгавзена*.

31 серпня

Зробивши на ньому астрономічні спостереження вранці й опівдні, а також знімання, знівся з кітви й пішов на південь. Наприкінці 2-ї години став на кітву біля острова, відкритого 20 серпня, куди негайно відправив партію для знімання.

Цей острів, названий мною на честь п. головного командира Чорноморського флоту *Островом Лазарева*, весь кам'яний і утворений тими ж пластами, що й східний берег острова *Миколи* і кам'яна коса *Узун-Каїру*, тобто геологічний характер його зовсім відмінний від Устюрту.

При острові глибоко, його довжина близько 2,5 км, і на ньому розкидані куці тармаксу, а по закраїнах, на SW стороні, росте очерет.

Скінчивши роботу, я знявся і пішов з промірюванням на SO, при рівному N вітрі.

1 вересня

Вранці був проти *висот Джиделі* на материку (неподалік від *острова Обручова*) і звідти спустився до *Биш-Куму* для спостережень. Вхід туди доволі утруднений через численні мілини, особливо при *свіжому вітрі* з хвилями, але зате, зайшовши за острів, який розташований на західній стороні від входу, нема на всьому Аральському морі котвичної стоянки більш спокійної та зручної.

Від цього острова, названого мною *Островом Єрмолова*, до гирл *Джан-Дар'ї* відстань близько 4 кілометрів, і вода у всій цій обширній затоці прісна і риби, мабуть, незліченно багато. На самому острові достатньо дров і водяться кабани. Коли прап. Поспелов робив знімання цих місць* і гирл *Джан-Дар'ї*, там не було живої душі, та під час мого там перебування я бачив на *Биш-Кумі* (5 пагорбів на острівцях у самому гирлі) вогні каракалпаків, котрі, як мені пояснив *мій киргиз*, приходять туди восени збирати ягоди маслинки, якої там доволі багато.

2-3 вересня

Простояв на кітві, роблячи спостереження.

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

Острів Беллінґзгавзена – банка Беллінґзгавзена, 44°36' N, 58°56' E

Беллінґзгавзен Тадей, Фадей – російський адмірал німецького походження, один з першовідкривачів шельфових льодовиків Антарктиди (1820)

жорстокий шторм – 11 балів
(103–117 км/год), вис. хвиль 11,5 м

Острів Лазарева – 44°28' N, 58°53' E

Лазарев Михайло – російський адмірал, один з першовідкривачів шельфових льодовиків Антарктиди (1820), командувач Чорноморського флоту (1834–1851)

Острів Обручова – 44°01' N, 60°19' E

Биш-Кум – у цьому урочищі шкуна *Костянтин* вже була 25 травня 1849. Малюнок Шевченка на с. 75

Острів Єрмолова – 43°44' N, 60°18' E

* після зустрічі шкун *Костянтин* і *Миколай* 21 червня 1849

Дельта Джан-Дар'ї на мапі Бутакова 1853 р.
(правильно – Кокдар'ї, Джани-Су)

4 вересня

Зробив ранкове спостереження, після чого, аби не прогаяти попутний вітер, знявся з ківти, щоб мати ще смугу поздовжніх промірювань і зайти в Сирдар'ю для спостережень перед тими, котрі належало зробити в північній частині Аральського моря. Ввечері, заштиливши, став на ківту проти острова *Кизил-Чали*.

5 вересня

Вранці знявся з ківти і, незважаючи на *шквали*, що налітали безперестанно, підійшов на 2 годину до *острова Меншикова*, де вітер, який перемінився, і брижі примусили стати на ківту.

Пів на 4 годину вітер, однак, зробився більш сприятливим, відтак я знявся і пішов далі. О 10 год. вечора вітер, який змінився від шквалу, примусив віддати обидві ківти.

6 вересня

Простояв на обох ківтах при *жорстокому NW вітрі*, який здійняв величезні хвилі.

7 вересня

Вночі трохи стихло і вітер відійшов, отож, на світанку знявся і пішов далі на північ. Біля полудня вітер зробився ще більш сприятливим, і я значно подався вперед.

8 вересня

О 2 год. пополудні, заштиливши, став на ківту. Цього дня, перебуваючи у видимості острова *Куг-Арал*, вітер змінювався вельми часто: то стихувався, то знов міцнів, і мені вдалося пройти вперед дуже мало.

9 вересня

Простояв на обидвох ківтах через *міцний N вітер*.

Острів Лазарева.

Кам'янистий берег

Фото: МАСТАК МС. 2009

жорстокий шторм – 11 балів
(103–117 км/год), вис. хвиль
11,5 м

міцний вітер – 7 балів
(50–61 км/год), вис. хвиль 4 м

10 вересня

Трохи стихло, і я почав лавірувати до Косаралу, але через брижі вигравав вельми мало. До ночі став на кітву навпроти південного гирла Сирдар'ї.

11 вересня

Знявшись вранці, лавіруванням і завезенням, а потім трохи сприятливішим вітром ввійшов нарешті в Сирдар'ю о першій пополудні, де застав шкуну *Миколай*, яка відмінно виконала всі покладені на неї доручення.

14 вересня

Простояв на кітві, роблячи астрономічні спостереження.

15 вересня

Вранці знявся, взявши зі собою прап. Поспелова для спостережень і, наказавши залозі шкуни *Миколай* плести очеретяні мати для дахів на судна, щоб восени і взимку захистити їх від дощу та снігу, пішов до *затоки Перовського*, де й став на кітву наприкінці 9 години на західній стороні.

16-17 вересня

Робив спостереження на південній стороні входу до *гавані Чубар-Тарауз*.

18 вересня ■

Під кінець 7 години при попутному вітрі знявся і пішов назад у Сирдар'ю. О 8 годині вітер почав дужчати і обернувся на *жорстокий шторм*. Розраховуючи, що при вході до Сирдар'ї глибина подекуди менша від 2 метрів і що при такому сильному

Затока Бутакова (Перовського)

Фото: awtytravels.com 2017

Чубар-Тарауз – 1853 р. Бутаков опублікував координати південного берега входу до *гавані*: 46°44'42,2" N, 60°30'59,6" E. Survey of the Sea of Aral. By Commander Alexey Butakoff. The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 23 (1853)

жорстокий шторм – 11 балів (103–117 км/год) вис. хвиль – 11,5 м

Затока Бутакова (*Чубар-Тарауз*)

Фото: National Geographic Expedition to the Aral Sea 2005

хвилюванні судну загрожує небезпека вдаритись кілем об дно, я вирішив перечекати, коли стихне, заховавшись за мисом *Уч-Чека*, який розташований на західній стороні входу до затоки *Сари-Чеганак*. Там я поклав обидві ківти під кінець 1 години пополудні.

19 вересня

До ранку вітер і хвилі трохи пом'якшали, тому знявся з ківти під зарифлені вітрила. Вітер, який не давав обійти міліну, що неподалік від входу в Сирдар'ю, примусив стати на ківту об 11 годині. На ніч заштиліло.

20 вересня

Після штилю, який тривав майже до заходу сонця, знявся з ківти і, незважаючи на темряву, за допомогою фальшфейєрів, почергово спалюваних то в мене, то на шкуні *Миколай*, яка стояла в гирлі Сиру, і ракет, що запускались по черзі, щасливо ввійшов у гирло пів на 10 год. вечора.

21 вересня

Обидва судна, вивантажившись, пішли до місця зимівлі. Шкуна *Миколай*, яка мілко сидить у воді, під вітрилами; шкуну *Костянтин* доводилось протягувати через міліну силою, заводячи *станові ківти*.

22 вересня

Вранці прийшов на місце зимівлі, а ввечері спустив брейд-вимпел та прапори і скінчив кампанію.*

Ушшоки

z wodoj. 18 вересня 1849

Уч-Чека, Усь-Чека – Ушшоки (три гори) – південно-східний мис на півострові Коктирнак при вході до затоки *Сари-Чеганак* (Великий Саришеганак), 46°30'37" N, 61°10'08" E

станові ківти – головні ківти судна (*плехт* праворуч і *даглик* ліворуч)

* Щоб дістатись на *байдари* та *баркасі* від Косаралу до Раїму треба було два-три дні. 4 жовтня Бутаков хрестив у Раїмі дочку оренбурзького казака Петра Ципліна (Л. Большаков. *Быль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с 428).

Отже, *Бутаков, Вернер і Шевченко* вирушили з Косаралу не пізніше 2 жовтня.

9–31 жовтня відбувся їхній перехід від Раїму до Оренбурга

Фото: Азіз Муртазаєв, 2013

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Помеж кугою в Сирдар'ю
Байдару та баркас чималий.
Прощай, убогий Косарале.
Нудьгу закліваю мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій краю,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

Мені здається, я не знаю,
А люде справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню абощо, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах,
Вони і Господом забуті.

Так що ж мені тут гріти-дути!
А де оті?? Невже в сажках
Годує хам собі на сало?
А може, й так? Добра чимало
Вони творили на землі,
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люде знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то, певне, б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених ката[ми],
Такими ж самими, як ви
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..
Де ж ти?
Великомучениче святий?
Пророче Божий? Ти меж нами,
Ти, Присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.

Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанну, про горе,
Або про Бога, та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читаю, оживаєм
І чуєм Бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед Богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого... На волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І Бога Богом назову.

Щоб не було вільного...

Епілог

Наказ командира Окремого Оренбурзького корпусу Обручова Бутакову. 1849 р.
Уривок*

■ ...Після повернення з моря представити... докладний звіт і складений вами опис з огляду Аральського моря та його берегів з додатком мапи і знятих краєвидів, а також шканцевий журнал. ■

*Лист лейтенанта Бутакова до батьків від 4 листопада 1849 р.**
Уривок*

■ ...Тепер квартира моя схожа на справжню фабрику: в одній кімнаті топографи креслять відчайдушно на трьох столах, в іншій малюють краєвиди, в третій розбираються геологічні й ботанічні зразки, і, врешті, у четвертій я сам працюю над своїми звітами або походжаю зі сигарою в зубах і з лапами в кишенях від одного столу до другого — поважно! ■

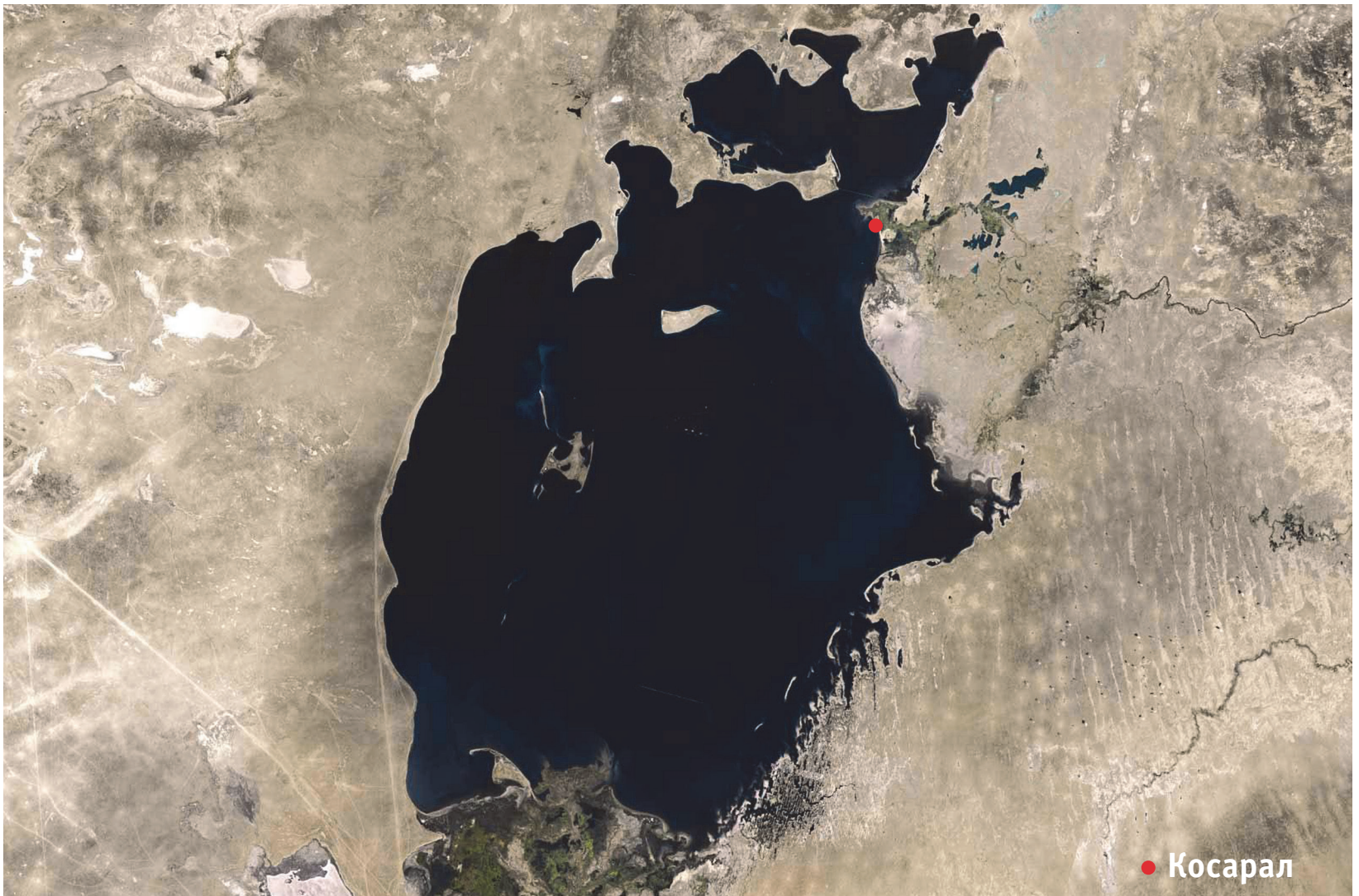
Кайзак на коні

1848–1849

* Переклад за виданням: Л. Большаков. Быль о Тарасе, кн. 2, 1993, с. 426 (ГАОО, ф. 6, оп. 10/2, д. 2 л. 7 об.)

шканцевий журнал шкуни Костянтин досі не видано

** Л. Большаков. Быль о Тарасе, кн. 3, 1993, с. 252–255 (РГА ВМФ, ф. 4, д. 82, лл. 91–94 об.)

● Косарал

*Опис Аральського моря, зроблений Бутаковим у листопаді 1849 р.**
Уривок

■ Короткий витяг

20 липня 1848 р. була спущена на р. Сирдар'ю шкуна *Костянтин*, збудована в Оренбурзі, потім розібрана і доставлена в Раїмське укріплення, де вона знову була складена. 25 липня шкуна вирушила до гирла ріки, а 30-го вийшла в Аральське море.

Залога шкуни складалась з її командира лейтенанта, нині капітан-лейтенанта Бутакова, 3-х обер-офіцерів, 25 нижніх чинів й 1 киргиза. Плавання її 1848 року тривало до 23 вересня, всього 61 день, а 1849 року кампанія почалась на шкунах *Миколай* і *Костянтин* від 6 травня і тривала до 22 вересня, всього 140 днів. Залога першої шкуни, яка перебувала під начальством корпусу флотських штурманів прапорщика Поспелова, складалась із 14 чоловік нижніх чинів та 1 киргиза, а останньої, під начальством капітан-лейтенанта Бутакова, з 24 нижніх чинів та 1 киргиза.

Протягом цих двох кампаній зроблено знімання всіх берегів Аральського моря, його астрономічна установка і — достатнє для судноплавства промірювання глибини; більш детального промірювання не можна було зробити через брак часу, майже постійно несприятливу погоду в особливо тривалих коротких вітрах, від яких судна нерідко бували в крайній небезпеці.

Панівні вітри на Аральському морі віють з північної половини компаса: взагалі, Аральське море належить до числа найбільш бурхливих і неспокійних. Вітер міцнішає раптово, здіймає великі хвилі, а потім, стихившись, залишає по собі найбільш

Аральське море 1970 р.
Фото: NASA

* Переклад за виданням: Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 168–171 (ЦДВІА, ф. 1441, оп 1, спр. 34, арк. 234–245)

знімання всіх берегів Аральського моря – опис північної частини Аральського моря зроблено в основному на шкуні *Миколай* 1847–1848 рр. ще до виходу шкуни *Костянтин* в море 30 липня 1848 р. Про це є допис А. Романовича (А. Р.) «Наші перші кроки на Аральському морі» в газеті «Туркестанські відомості» за 14, 18, 21 грудня 1897 р. і звіт Обручова воєнному міністру від 15 червня 1848 р. (Л. Большаков. *Быль о Тарасе*, кн. 2, 1993, с. 56–55) ...Вітер стихився і повіяв з півночі і віяв так до 15 серпня (1847 р.)

неприємні брижі, при яких лавірувати нема жодної можливості. Рівних помірних вітрів, які віяли б кілька діб підряд, не було обидва роки — найчастіше були або штилі, або *міцні вітри*, а нерідко *жорстокі шторми*. Йдучи з півночі на південь, можна тут завжди розраховувати на попутні вітри, тоді як шлях з півдня на північ пов'язаний з великими труднощами; а тому, щоб використати Аральське море з користю, яка безсумнівна у випадку військової експедиції, необхідні мілководні залізні пароплави...

Для торгівлі Аральське море можна використати, якщо на острів *Токмак-Ата* або в гирлі *Джин-Дар'ї*, при судноплавстві по Амудар'ї облаштувати комерційні факторії. Тоді товари можна доставити в Раїм на волових підводах або верблюдах і потім перевезти у факторії на судах, а вироби Хіви й Бухари можна вантажити на судна в тих же факторіях і потім доставити в гирло Сирдар'ї, де чудова стоянка на кітвах, тоді як у затоці Талдик стоянка відкрита при північних вітрах... ■

Лист Тараса Шевченка до Андрія Лизогуба

8 листопада 1849. Оренбург

■ Друже мій єдиний! позавчора вернувся я із того степу киргизького та моря Аральського до Оренбурга та й заходився оце писати до тебе. Пишу, а ще і сам добре не знаю, чи живий ти на світі, чи здоровий, бо вже оце трохи чи не півтора року, як ми не переписались з тобою ані одним словом, а за таке время багато води у море утекло. Може, і у вас кого не стало, бо холера, кажуть, здорово-таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій, не гаючись, то я тойді вже і одпишу до тебе, геть усе порозказую, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраїм пропадав. Геть усе розкажу, нічого не потаю. А тепер поки що поклонись од мене всьому дому вашому і добрій *В[арварі] Н[іколаєвні]*, скажи їй, що я живий, здоровий і коли не дуже щасливий, то принамені веселий.

Оставайся здоров, не забувай на безталанні Т. Шевченка. Щирий до вас
Т. Шевченко ■

*Лист Тараса Шевченка до Варвари Рєпніної від 14 листопада 1849**

14 листопада 1849. Оренбург

■ Днями я повернувся з киргизького степу і з Аральського моря до Оренбурга. І сьогодні *Лазаревський розповів мені про ваш лист*, де ви іменем всього дорогого просите повідомити про мене хоч якусь звістку. Добрий і єдиний мій друже! Про мене ніхто не знав, де я прожив ці півтора року, я ні зким не личтувався, бо не було можливості, пошта якщо й ходить через степ, то двічі на рік. А мені завжди у цей час не випадало бувати в укріпленні. Ось причина! і нехай вбереже вас Господь подумати, щоб я міг забути вас, ласкава моя Варвара Миколаївна. Я дуже, дуже часто в моїм усамітненні згадував Яготин та наші лагідні й тихі розмови. Небагато минуло часу, а як багато змінилося, принаймні зі мною; ви б уже в мені не впізнали колишнього дурного запального поета, ні, я тепер став надто розсудливим; уявіть! протягом майже трьох років жодної ідеї, жодного помислу натхненного — проза й проза або, краще сказати, степ і степ!

Так, Варваро Миколаївно, я сам дивуюсь моєму перетворенню, у мене тепер майже нема ні смутку, ні радості, зате є мир душевний, моральний спокій аж до риб'ячої холоднокровності. Майбутнє для мене наче не існує. Невже постійні нещастя можуть так сумно переробити людину? Таки-так. Я тепер цілковитий виворіт колишнього Шевченка, і дякую Богові.

протягом всього часу сприяючи мені робити знімання від сходу до заходу сонця з допомогою одного топографа, унтер-офіцера Акішева, якого я підучив керувати шкуною, і уроки мої були корисними для нього, через що Акішев 1848 р. командував шкуною під час описування північної частини Аральського моря. (Павло Мертваго, капітан шкуни *Миколай*) ... шкуна *Миколай*, відправлена з Раїму для огляду північних берегів Аралу ще в квітні, щасливо повернулася до укріплення 8 червня. ... Під час означеного плавання шкуни було оглянуто північно-західні й північні береги на відстані 896 км. Прапорщики Голов та Акішев визначили розташування заток, островів проток у цій частині моря. Найдальша точка, якої досягли наші мореплвці у прямому напрямку, віддалена від гирла Сирдар'ї на 213 км. (Обручов, ГА00, ф. 6, оп. 10, д. 5979) Отже, на шкуні *Костянтин* Бутаків не досліджував затоки Паскевича (Шевченка) 1848–49 рр.

В Н – Варварі Рєпніній

* Переклад за виданням: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12 т. Т. 6: Листи... Київ, 2003, с. 49. (ІЛ, ф. 1, № 761)

Лазаревський розповів мені про ваш лист – не маючи звістки від Шевченка у вересні 1848 р. В. Рєпніна написала листа Ф. Лазаревському з проханням повідомити про місцеперебування Шевченка. Лазаревський тоді не листувався з Шевченком і їй не відповів. Тільки після приїзду поета в Оренбург показав йому листа від В. Рєпніної

Багато є цікавого у киргизькому степу і в Аральському морі, але ви знаєте давно, що я ворог всіляких описів, і тому не описую вам цієї неісходимої пустелі. Літо минало у морі, зима в степу, в заметеній снігом джеломійці наче курінь, де я, бідний художник, малював *киргизів* і між іншим намалював свій портрет, який вам посилаю на пам'ять про мене, про нещасного вашого друга.

Живучи в Одесі, може, ви зустрінетесь з Олексієм Івановичем Бутаковим, це флотський офіцер й іноді буває в Одесі, у нього в Миколаєві родичі й рідня; це мій друг, товариш і командир при описуванні Аральського моря. Зійдіться з ним. Подякуйте йому за його братерське до мене ставлення, він, якщо зустрінетесь, повідомить усі подробиці про мене.

Прощайте, ласкава моя Вараваро Миколаївно, *вклоняюсь Глафірі Іванівні, князю Василеві Миколайовичу* і всьому дому вашому.

Т. Шевченко ■

Лист начальника III відділу О. Орлова командиру Окремого оренбурзького корпусу В. Обручову про відмову Миколи І дати дозвіл Т. Шевченкові малювати С.-Петербург. 12 грудня 1849 р. № 2955*

■ Вельмишановний пане Ваолодимире Опанасовичу!

Внаслідок листа вашої високодостойності від 20 листопада № 55, я входив із всепідданою доповіддю до державця імператора про дозвіл рядовому Оренбурзького лінійного батальйону Шевченку займатися малюванням, але найвищого зволення на моє представлення не надано.

Повідомляючи про це вашій високодостойності для належного виконання, маю за честь запевнити вас, вельмишановний пане, в істинному моєму шануванні та відданості.

Граф Орлов

Його високодостойності В. О. Обручову ■

Лист Тараса Шевченка до Андрія Лизогуба Оренбург. 1849. Декабря 29

■ На самий Святвечір сижу собі один-однісінький у хатині та журюся, згадуючи свою Україну і тебе, мій друже єдиний. Думаю: от Бог дає і свято своє велике на радість добрим людям, а мені нема з ким слова промовить. Аж гульк! входить в хатину добрий Герн і подає мені ваш лист. Господи милостивий! Як я зрадив! Неначе батька рідного побачив або заговорив з сестрою на чужині! А надто як прочитав, що вас всіх, мов праведних, минула кара Господня, то аж заплакав, так мені любо стало! Ви пишете, друже мій добрий, що шлете альбом із *papier torchon*, — спасибі вам, пришліть. А фарб сухих не посилайте, бо тут олії достать не можна, та ме[не] ще знову весною поженуть у степ! Такий мій талан поганій! Що ж мені вам послать, коли в мене нема нічого; послав би вам вид Аральсько[го] моря, так таке погане, що крий Боже! нудьгу ще наведе прокляте. Ще ви пишете, друже мій єдиний, щоб я виставляв ціну на моїх майбутніх рисунках; велике вам спасибі! бо тут без грошей ще поганше, як меж жида-ми. Я, нарисовавши дещо, оддавав за самую убогую ціну, так що ж — сміються! Мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина кози пасти. Отакі тут люде! Шлю вам киргизького Баксу, або по-нашому Кобзаря. Коли знайдеться яка добра душа, то нехай купить, зробить добрее діло, а ціну я йому кладу 50 карбованців; може, задорого, то збавте як знаєте. Буду

вклоняюсь Глафірі Іванівні, князю Василеві Миколайовичу... — Г. І. Дуніній-Борковській, В. М. Рєпніну, братові Варвари Рєпніної

* Переклад за виданням: Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 175 (ІЛ, ф. 1, № 406, спр. 201, арк. 27. Оригінал). Лист є відповіддю на запит Обручова шефу жандармів О. Орлову від 20 листопада 1849 р.: *чи можна дозволити рядовому Шевченку займатися малюванням під наглядом найближчого начальства*. Начальник III відділу всепіддано доповідав Миколі І про рядового Шевченка 9 грудня 1849 р. На доповіді напис рукою Орлова: *найвищого зволення не надано...* (Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 173–175)

Papier torchon — франц., торшон, високої якості папір для малювання аквареллю.

шлю вам киргизького Баксу — малюнок не знайдено. Раніше помилково ототожнювався із сепією «Трію». Баксу також згадує Бутаков 24 листопада 1848 р. у листі до батьків про полювання на тигра (с. 57–59)

посилать до вас усе, що зроблю вартого послать, а ви вже робіть з ними, що хочете. Ще *посилаю вам оцього гарнадера* (це я); згадуйте мене, дивлячись на його, друже мій добрий! Ще ви пишете, щоб розказать вам, що зо мною діялось на Аральськiм морі два літа, — цур йому! бодай не діялось того ні з ким на світі! Опріч нудьги, всі лиха перебували в мене, навіть і мужа, — аж згадувать бридко!

Адресуйте ваші листи на ім'я Герна, а мого імені не пишть: він знатиме по штемпелю. Бувайте здорові! Як будете писать *В[арварі] Н[іколаєвні]*, то поклоніться їй од мене. Всьому дому вашому низенько кланяюсь.

Щирий до вас

Т. Шевченко ■

Лист Тараса Шевченка до Осипа Бодянського
Оренбург. Генваря 3. 1850

■ Поздоровляю тебе з цим Новим роком, друже мій єдиний! Нехай з тобою діється те, чого ти у Бога благаєш, — давно, давно ми не бачились, та не знаю, чи й побачимося швидко, а може, вже й ніколи — крий Мати Господня! а думаю, що так, бо мене дуже далеко запровтор[ил]а моя погана доля та добрії люде! Я оце вже третій рік як пропадаю в неволі — в цім Богом забутім краї! тяжко мені, друже! дуже тяжко! та що маю робить? Перейшов я пішки двічі всю киргизькую степ аж до Аральського моря — плавав по йому два літа, Господи, яке погане! аж бридко згадувать! не те що розказувать добрим людем.

Ось бач, як зо мною діялось. Поїхав я тойді в Київ із Петербурга, тойді, як ми з тобою в Москві бачились, і думав уже в Києві оженився та й жить на світі, як добрі люде живуть, — уже було й подружіє найшлось. Та Господь не благословив моєї доброї долі! — не дав мені докончить віку короткого на нашій любій Україні. Тяжко! аж сльози капають, як згадаю, так тяжко! Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! і заказали писать їх, а що найгірше... рисовать! І отепер бачиш, як я отут пропадаю, живу в казармах меж солдатами — ні з ким слово промовить, і нема чого прочитать — нудьга! нудьга така, що вона мене незабаром вжене в домовину! Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь? І не знаю за що. Оцей, що привезе тобі лист мій, наш земляк — *Левицький*, привітай його, друже мій добрий! добра, щира душа! він мені в великій став пригоді на чужині! — дай йому мою «Тризну» і «Гамалію», коли вона ще жива, а мені, коли буде твоя ласка, пришли *Кониського*, добрее зробиш діло, нехай я хоч читатиму про нашу безталанную Україну, бо я вже її ніколи не побачу! Так щось серце віщує! Пришли і напиши, коли буде ласка, по адресу: в Оренбург Карлу Івановичу Герну — в генеральний штаб, — а мене на адресі не упоминай, цур йому, він знатиме по штемпелю. Оставайся здоров, друже мій єдиний! нехай тобі Бог посилає, чого ти в його просиш. Згадууй інколи

безталанного Т. Шевченка.

А щоб не оставалось гулящого паперу, то на тобі вірш з десятків своєї роботи:

Як маю я журитися,
Докучати людем.
Піду собі світ-за-очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю, одружуся,
Не найду — втоплюся,
А не продам себе людем,
В найми не наймуся.

Пішов собі світ-за-очі —
Доля не спіткалась...
А воленьку добрі люде
І не торговали,
А без торгу закинули
В далеку неволю!
Щоб не було свobodного
На нашому полю!

посилаю вам оцього гарнадера — автопортрет у солдатській формі

В Н — Варварі Рєпніній

тойді як ми з тобою в Москві бачились — Закінчивши Академію мистецтв 1845 р., Шевченко виїхав в Україну, до Києва через Москву. Тоді вони зустрілися з О. Бодянським

думав уже в Києві оженився — Шевченко мав намір одружитися з дочкою священника с Кирилівки Г. Кошиця — Феодосією Кошиць, але батько дівчини не дав згоди на шлюб

Левицький — Сергій Петрович Левицький

Тризна і Гамалія — поеми Шевченка, які вийшли окремими виданнями в Петербурзі 1844 р.

коли буде твоя ласка, пришли Кониського — Тобто «Історію русів», автором якої на той час вважався Георгій Кониський (1717 — 1795). Її видав О. М. Бодянський у Москві 1846 р. (История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. — М., 1846)

*Повідомлення командира Окремого оренбурзького корпусу В. Обручова командиру 23-ої дивізії О. Толмачову про відмову Т. Шевченкові у дозволі малювати**
8 січня 1850 р. № 8 Секретно. Уривок

■ Панові начальнику 23 піхотної дивізії

Я мав за честь питати шефа жандармів п. генерал-ад'ютанта графа Орлова, на моє запитання, чи не надійде найвищого зволення на дозвіл призначеному наприкінці травня місяця 1847 року до Оренбурзького лінійного № 5 батальйону рядовому Тарасові Шевченку займатись малюванням, нині його вельможність граф Олексій Федорович повідомляє мені, що він мав щастя звертатись про це з всепідданою доповіддю до державця імператора, але найвищого зволення на таке його представлення не надано.

Маю за честь повідомити про це вашу достойність до належного виконання...

Підписав генерал від інфантерії Обручов... ■

*Наказ Бутакову від Оренбурзького відділення Генштабу. 10 січня 1850 р.**
Уривок

■ Оскільки доручення, дане вашій високошляхетності стосовно дослідження Аральського моря, тепер вже виконане, то пропоную Вам негайно після отримання цього вирушити до Санкт-Петербурга і з'явитись там до чергового генерала Головного штабу його імператорської величності генерал-ад'ютанта Ігнат'єва для отримання подальшого наказу...

При цьому додаю, що мною вже представлені панові воєнному міністру:

- 1) Меркаторська карта Аральського моря, з додатком його *гідрографічних видів*.
- 2) Карта того ж моря з доквіллям, укладена за найновішими зйомками...
- 3) Витяг з опису моря, складеного вашою високошляхетністю.
- 4) Астрономічний Ваш журнал... ■

*Лист В. Долгорукова міністру фінансів Ф. Вронченку про нагородження учасників Аральської експедиції. 22 січня 1850 р.***

■ Про експедицію по Аральському морю пану міністру фінансів

Командир Окремого оренбурзького корпусу, доповідаючи цього 3 січня про закінчення експедиції, розпочатої для дослідження Аральського моря, повідомив, що, передбачаючи майбутнього літа відправити експедицію в Аральське море за зразками знайденого на його берегах кам'яного вугілля, він написав листа начальнику гірських Уральських заводів про відправку для цього навесні в Орську фортецю досвідченого штейгера і кількох здібних гірників з потрібним інструментом.

На завершення генерал Обручов просить про нагородження чинів залоги експедиційних суден, що складається з 50 осіб, по 5 рублів сріблом кожного.

Державець імператор після всепідданого про це звіту найвище повеліти зволив:

1. Просити вашу вельможність: запропонувати генерал-лейтенанту Глінці прискочити відправку згаданих штейгера і гірників у фортецю Орську, до часу виступу з цієї фортеці транспортів у степ.

і 2. Суму, належну до нагороди, надану 50-ти особам залоги експедиційних суден, разом двісті п'ятдесят рублів сріблом, асигнувати в розпорядження командиром Окремого оренбурзького корпусу.

Про ці найвищі повеління маю честь повідомити вашу вельможність для залежного розпорядження.

За воєнного міністра генерал-ад'ютант князь Долгоруков... ■

* Переклад за виданням: Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 179 (ІЛ, ф. 1, № 406, спр. 201, арк. 23–29, 29 зв.)

На документі напис:
Вельми непристойно написаний папір

** Переклад за виданням: Л. Большаков. Быль о Тарасе, кн. 3, 1993, с. 95 (ЦГВИА, ф. 1441, оп. 1, д. 34, лл. 226–227)

** Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 181–183 (ЦДВІА, ф. 44, спр. 401, арк. 2–3). Ще 23 грудня 1849 р. в рапорті на ім'я Обручова про нагородження учасників Аральської експедиції Бутаков просив надати Шевченкові звання унтерофіцера (ІЛ, ф. 1, №401). Рапорт не опубліковано

*Розпорядження Обручова командирові 23 піхотної дивізії О. Толмачову про вирядження Томаша Вернера і Тараса Шевченка в Новопетровське укріплення для участі в експедиції в горах Каратау. 22 січня 1850 р.**

■ Панові командиру 23 піхотної дивізії

Для точного дослідження копалень кам'яного вугілля, знайденого на північно-західному березі Аральського моря, я написав листа начальникові Уральських гірничих заводів про призначення досвідченого штейгера, якого після закінчення дослідів над цим вугіллям в Раїмському укріпленні я намірився на майбутнє літо відправити в Ново-Петровське укріплення, для такого ж дослідження копалень кам'яного вугілля, відкритих 1847 року на Мангишлацькому півострові в горах Кара-Тау, що на відстані 130 км від укріплення.

Намірившись надати для допомоги згаданому штейгеру при цьому останньому дослідженні кам'яного вугілля унтер-офіцера лінійного Оренбурзького № 4 батальйону Хому Вернера і рядового Тараса Шевченка, які брали участь в морських експедиціях, зокрема при згаданому вище відкритті там вугілля, я, даючи знати про це вашій достойності, уклінно прошу допровадити ці нижні чини в містечко Гур'їв до відкриття навігації на Каспійському морі, щоб у подальшому їх відправити в Ново-Петровське укріплення, і про зроблене вами для виконання цього розпрядження мене повідомити.

Підписав генерал від інфантерії Обручов

Вірно: старший ад'ютант поручник Растопчин. ■

*Лист Обручова обер-квартирмейстеру І. Бларамбергу про нагородження учасників Аральської експедиції. 15 лютого 1850 р.***

■ Панові обер-квартирмейстеру Окремого оренбурзького корпусу

П. воєнний міністр приписом № 43 від минулого 22 січня повідомив мені, що державець імператор після всепідданої доповіді представлення мого всемилостиво повеліти зволив: за знімання берегів Аральського моря нагородити Генерального штабу штабс-капітана Макшеева орденом св. Анни 3 ступеня, топографів 2 класу унтер-офіцерів Рибіна й Христофорова підвищити у прапорщики з перебуванням в Армії і при корпусі топографів; команді експедиційних суден кількістю 50 чоловік видати по п'ять рублів сріблом кожному, разом двісті п'ятдесят рублів, а двох киргизських проводирів Чикменського роду Сиранбека й Альмамбека, котрі перебували на шкунах *Миколай* і *Костянтин*, нагородити каптанами, обшитими галоном, які будуть доставлені з кабінету його величності.

Про цю милість монарха я вважаю за порібне повідомити вашу високошляхетність.

Генерал від інфантерії Обручов ■

*Лист військового міністра О. Чернишова морському міністрові О. Меншикову про необхідність покарання Бутакова. 4 грудня 1850 р.****

Уривок

■ Про покарання капітан-лейтенанта Бутакова за упущення по нагляду за рядовим Шевченком

Вельмишановний пане князю Олександрі Сергійовичу.

За найвищим велінням державця імператора, колишній художник С.-Петербурзької Академії мистецтв Тарас Шевченко, в 1847 році, призначений в Оренбурзький лінійний № 5 батальйон рядовим, **із заборону йому писати й малювати.**

* Переклад за виданням: Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 181–182 (ЦДВІА, ф. 44, спр. 401, арк. 2–3)

В листі Толмачову від 9 лютого 1850 р. (№ 507) Обручов підтвердив свій намір стосовно рядового Шевченка: «...представити його в корпусний штаб майбутнього 2 травня для відправки за призначенням». Вернера Обручов вирішив відправити «разом з транспортом, який має виступити з Оренбурга в Орськ.» (Там же, с. 182. ІЛ, ф. 1, № 406, спр. 201, арк. 31–31 зв. Копія) (23 квітня – 12 травня, 23 червня – 2 вересня 1850 р.)

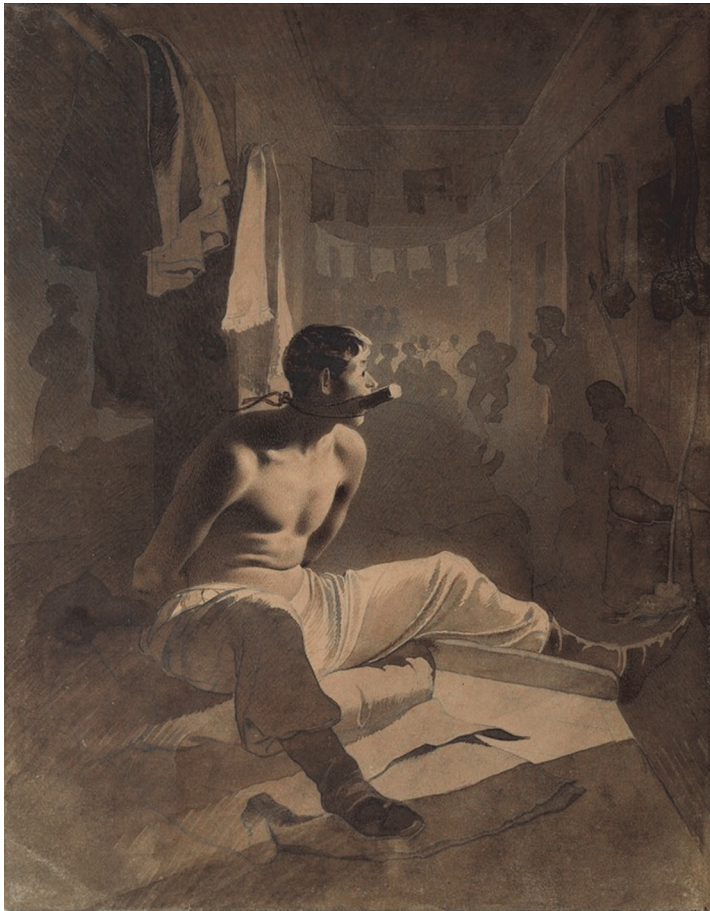
** Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 183 (ЦДВІА, ф. 1441, спр. 34, арк. 230–230 зв.)

*** Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 248 (ДМШ, А 8, спр. 75, арк. 70–71)

С. 112.

Три «казарменні» автопортрети Тараса Шевченка. На Великдень (23 квітня 1850 р.) Шевченка арештували за доносом прапорщика Ісаєва. Далі було два ув'язнення на гауптвахтах (92 дні), в Оренбурзі й Орську, слідство, вирок Миколи І, Новопетровське укріплення (півострів Мангишлак), муштра, казарма тощо. Протягом наступних 7 років заслання заборона писати й малювати залишалась незмінною

*вгорі: В казармі
внизу ліворуч: Кара колодкою
внизу праворуч: Автопортрет*

...З боку капітан-лейтенанта Бутакова не було належного нагляду за Шевченком, і цей рядовий навіть самим Бутаковим допущений був до дій, які йому не дозволені.

Маючи на увазі найвищу державця імператора волю про покарання винних, які допустили рядового Шевченка писати, малювати і ходити часом в партикулярному вбранні, я вважаю за обов'язок повідомити про викладене вище вашій світлості для покарання капітан-лейтенанта Бутакова на ваш, вельмишановний пане, розсуд...

Прийміть запевнення в цілковитому моєму шануванні і відданості

Князь О. Чернишов

Його світлості князю О. С. Меншикову ■

*Повідомлення морського міністра О. Меншикова військовому міністрові О. Чернишову про покарання Бутакова. 9 грудня 1850 р.**

■ Вельмишановний пане князю Олександрі Івановичу.

Внаслідок звернення вашої світлості від цього 4 грудня № 1051 маю за честь повідомити вам, вельмишановний пане, що капітан-лейтенанту Бутакову, за помилку стосовно нагляду за рядовим Шевченком, **зроблено якнайсуворішу догану.**

Прийміть запевнення в цілковитому моєму шануванні і відданості.

О. Меншиков

Його світлості князю О. І. Чернишову ■

*Загальний морський список. Бутаков Олексій Іванович. 1849–1863 рр.***
Уривок

1849 р. січня 12. Підвищений у капітан-лейтенанти. Командував тією ж шкуною [Костянтин] на тому ж морі; відкрив й описав групу островів, названих ним *Царськими*, і ще два острови, названих за іменами наших мореплавців *Беллінгзгавзена* і *Лазарева*; визначив астрономічно 9 пунктів і уклав меркаторську карту Аральського моря. За гідрографічні роботи нагороджений орденом Св. Володимира 4 ступеня, і пенсією по 157 р. щороку. Надано прусський орден Червоного Орла 3 ступеня й обрано почесним членом берлінського гідрографічного товариства.

1850 р. Відряджений до Швеції для замовлення й будівництва двох залізних пароплавів для Аральської флотилії.

1853 р. Маючи свій брейд-вимпел на пароплаві *Перовський*, ходив по ріці Сирдар'ї та брав участь в облозі та взятті *Коканської фортеці Ак-мечеті*. Нагороджений орденом Св. Анни 2 ступеня, за успішну доставку і складання пароплавів.

1854 р. Будучи начальником загону чисельністю 300 казаків і 50 башкирців, був у степовому поході від Оренбурга до *Аральського укріплення*, і супроводжував транспорти з частинами семи залізних суден і вантажами для флотилії; потім переніс Аральську верф до *форту № 1*, влаштував порт для флотилії й елінг для витягання пароплавів.

1855 р. серпня 30. Підвищений в капітани 2 рангу. Виконав опис ріки Сирдар'ї від урочища *Кум-Сухта* до її гирла.

1857 р. Командуючи трьома сотнями казаків, брав участь в ділі проти заколотників-киргизів при урочищі Арик-Балик на ріці Сирдар'ї, після чого був викликаний до Петербурга з предмету спорядження посольства в Хіву й Бухару. **Червня 6.** Підвищений за заслуги в капітани 1 рангу.

1858 р.*** Влаштувавши на пароплаві «Перовський» і двох залізних баржах висувні кілі, перебував зі суднами флотилії в ріці Амудар'ї біля хівинського міста Кунграду для сприяння нашому посольству.

Контр-адмірал Олексій Бутаков
Звання присвоєне 1864 р.

* Переклад за виданням: Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. Київ, 1982, с. 248–249 (ДМШ, А 8, спр. 75, арк. 73)

** Переклад за виданням: Общій морской список. Часть IX. Царствование Николая I. С.-Пб, 1897, с. 330–334

Коканська фортеця Ак-Мечеть – Форт Перовський, Перовськ, Кизилорда. 1853 р. Хомі Вернеру було присвоєно звання прапорщика

форт № 1 – незабаром після заснування укріплення *Раїм* перейменували на *Аральське укріплення*, яке в 1853–1854 роках було перенесене на нове місце під назвою *форт № 1* (тепер Казали), 45°45'52" N, 62°06'00" E

*** 9 березня 1858 р. на поштової станції у Володимирі відбулась випадкова зустріч капітана 1 рангу Олексія Бутакова з художником Тарасом Шевченком, який їхав зі заслання до С.-Петербурга

1859 р. Взявши на судна флотилії десант 140 чол. піхоти і маючи доручення допомогти кунградському беку Магомету-Фане, який відділився від хівинського хана, примусив останнього своєю появою в ріці Амудар'ї зняти облогу з Кунграду, пройшов до цього міста крізь 10000 хівинське військо, що відступало звідти (розташоване на березі ріки *Улькун-Дар'я* при 10 гарматах, очолюване самим ханом Сеїд-Магометом), доставив десант назад у форт №1 і потім знову з'явився з флотилією на ріці Амудар'я, виконав опис її всієї дельти і на пароплаві «Обручов» двічі пройшов попри хівинську фортецю Нукус, збудовану на лівому березі навпроти Карабайлі.

1860 р. січня 1. Підвщений у флігель-ад'ютанти, був відряджений в Англію, щоб замовити 2 залізні пароплави, плавучий понтонний док і баржу, після чого був відряджений у Сполучені Штати Північної Америки.

1861–1863 рр. Виконував складання доку й пароплавів на берегах Аральського моря і знову зробив опис ріки Сирдар'ї вгору від форту Перовський на 861 км в Туркестанських і Ташкентських володіннях на 1600 км угору від гирла ріки, після чого був переведений до Балтійського флоту.

*Тарас Шевченко. Щоденник. 9 березня 1858 р.**
Уривок

■ ...У Володимирі на поштової станції зустрів О. І. Бутакова, під команду котрого плавав я два літа 1848 і 49 по Аральському морю. Відтоді ми з ним не бачились. Тепер він їде з *жінкою*** в Оренбург, а потім на береги Сирдар'ї. У мене при одному спогаді про цю пустелю серце холодне, а він, здається, готовий назавжди там поселитись. Сподобалась сатана краще ясного сокола. ■

Генерал фон Кауфман
переправляється через Амудар'ю
Микола Каразін, 1889

* Запис від 10 березня

** *Ольга Миколаївна Бутакова*, зберегла 12 малюнків Шевченка. О. Бутакова у листі до А. Романовича, редактора газети «Туркестанські відомості», писала в 1890-х роках: «Ці малюнки Шевченка залишались у Герна, коли Тараса Григоровича було вислано з Оренбурзького краю в Петровське укріплення. Їх передав нам Герн, у якого вони зберігались дуже недбало. Ми їхали з моїм чоловіком і, зайшовши на одну поштову станцію біля Нижнього Новгороду, побачили Тараса Григоровича. Пробалакали з ним дві години, і він просив мене залишити ці малюнки у себе, – і ми завжди ними дорожили». (Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у 12 томах. Т. 9, с. 428)

Перші власники аральських малюнків Шевченка

Додаток

- Іван Шрейбер, «начальник загонів і транспортів в степу» 1848 р.
- г – 2227 Пожежа в степу 12 травня 1848 р.
- Карл Герн, квартирмейстер Окремого Оренбурзького корпусу. Від 1858 р. Олексій та Ольга Бутакови
- г – 745 Днювання експедиційного транспорту в степу
г – 738 Шкуни *Костянтин* (будується) та *Миколай*
г – 739 Мис Байгубек
г – 744 Мис Байгубек
г – 740 Низький берег острова Миколи
г – 741 Берег острова Миколи
г – 746 Гористий берег острова Миколи (г – 565)
г – 743 Хлопчик розпалює грубку
г – 747 Тигр
г – 758 Капітан Бутаков і фельдшер Істомін в кімнаті укріплення Косарал
г – 759 Укріплення Косарал взимку
№ 229 Острів Чеканарал
- Володимир Обручов, оренбурзький генерал-губернатор
- г – 873 Форт Карабутак
г – 891 Уральське укріплення (Іргизкала)
г – 264 Укріплення Раїм. Вид з верфі на Сирдарї
г – 872 Шкуни біля укріплення Косарал (г – 733)
г – 792 Місячна ніч на Косаралі
г – 793 Шкуна *Константин* на ремонті
- Василь Тарновський (молодший), колекціонер. 1897 р. заповів шевченківську колекцію (758 одиниць) Чернігівському губернському земству. Колекція стала основою Музею української старовини (1902 р.)
- г – 448 Острів Барса-Кельмес. Шатро експедиції (г – 462)
г – 473 На палубі шкуни
г – 894 Берег острова Миколи
г – 446 Казахська стоянка на Кос-Аралі
г – 452 Укріплення Кос-Арал взимку
- Андрій Козачковський, лікар
- г – 441 Урочище Раїм з заходу. Жаланашколь
г – 449 Укріплення Раїм. Могила батира Раїма
г – 475 Укріплення Раїм. Церква
г – 442 Пристань на Сирдарї 1848 р.
г – 508 Будівля й бударки поблизу Раїма
г – 453 На березі Косаралу
- г – 468 Топограф на березі Аральського моря
г – 469 Маяк на Косаралі
г – 474 Шкуни. Топографічні роботи на Косаралі
г – 733 Шкуни біля укріплення Косарал (г – 872)
г – 450 Закінчення кампанії (спорядження шкун)
г – 451 Закінчення кампанії (спорядження шкун)
- г – 444 Південний берег півострова Куланди
г – 445 Могила Мулли Доса Мал на півострові Куланди
г – 464 Мис Узункаїр. 11 вересня Куланди - *bez wody*
г – 495 На півострові Куланди
г – 462 Острів Барса-Кельмес (г – 448)
г – 461 О. Н. Острів Миколи
г – 467 Острів Миколи - *z wodoj*
г – 470 Берег Аральського моря - *woda biala solona*
г – 564 Крутий берег Аральського моря (г – 368)
г – 565 Гористий берег острова Миколи (г – 746)
г – 566 Скеля (на мисі Ізеньдиарал, А. І. Костенко)
г – 578 Пагорби в степу
- г – 460 Острів Кугарал 1
г – 443 Острів Кугарал 6
г – 466 Мис Тюбе Кара
г – 488 Острів Чеканарал 4
г – 477 Півострів Бусай 5
г – 492 В. Б. *Куян суюк ONN*
г – 519 Биш Кум
г – 512 *Токпак Атисе Аульє* 11
г – 513 Токпак Атисе Аульє
г – 463 Скеля на мисі Ізеньдиарал
г – 478 *Ізеньдиарал* 12
г – 479 *Мис Карзунди* 13
г – 486 Кара-Тамак з. б.
г – 480 *Кизилджар* 14
г – 491 Кизилджар
г – 490 Кизилджар
г – 489 Кизил Булак з. б.
г – 487 Каска Джул з. б.
г – 481 *Ак Тумсук* 15
г – 483 *Аджибай* з. б. 16
г – 494 Мис Улькун Тумсук
г – 484 *Ургун Мурун* 17
г – 482 *Усь-Чека* 19 - *z wodoj*
г – 485 3. П. 20 (скелястий берег Аральського моря)
г – 493 с. б. п. з. (гористий берег Аральського моря)
- Лев Жемчужніков, художник
- г – 368 Крутий берег Аральського моря (г – 564)
г – 366 Хлопчик дрімає біля грубки
г – 879 Кайзак на коні

Видання з поліпшеним оформленням

АРАЛ ТЕНГИЗИ

1848–1849

Малюнки Тараса Шевченка
Мандрівки Олексія Макшеєва – с. 3
Денник Олексія Бутакова – с. 16
Щоб не було вільного... Епілог – с. 109

Переклад з російської Козака Невади за виданнями:

Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шкуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848–1849 гг. — Ташкент, 1953 — 60 с.

Путешествия по Киргизским степям и Туркестанскому краю А. Макшеева — С.-Петербург, 1896 — 270 с.

Літературний редактор
Наталя Васюнець

Відповідальний редактор, укладач, ідея, електронна версія
дизайн, коментарі — Козак Невада

Видавці
Козак Невада, Олександр Завадка

**Арал Тенгизи 1848–1849. Малюнки Тараса Шевченка.
Денник Олексія Бутакова. Мандрівки Олексія Макшеєва**
Щ 03 Аральське море ; Тарас Шевченко ; Малюнки 1848–1849 рр. ;
Олексій Бутаков ; Денник ; Олексій Макшеєв ; Мандрівки — Львів :
Козак Невада, Видавничий дім «Наутітус», 2019 — 121 с. : іл.
ISBN 978-966-8574-11-5

201 день в морі. Книга про екстремальні умови творчості Тараса Шевченка під час морської описової експедиції 1848–1849 рр. Гуманіст світового значення, перший європейський художник Аралу, Шевченко змалював неповторні краєвиди морського узбережжя і створив унікальні портрети вільних «киргизів убогих». Внесок поета у світову науку й культуру безцінний. Натомість топографічні відкриття Олексія Бутакова прислужилися загарбання Аральського моря Російською імперією.